

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 38 (16649)

2003 чылдың
АПРЕЛЬ 8,
вторник

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К-Х.ООРЖАККА

2003 чылдың апрель 7 № 3/387-ШО

Хүндүлүг Дандар-оол Көк-Хунаевич!

Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн «д» болгаш «о» пункттарын удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазының чылдың кылыр Айыткалы көөр кылдыр Тыва Республиканың Улуг Хуралының ээлчег чок каттышкан хуралынче 2003 чылдың апрель 10-да Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарын чыылдырарын саналдадым.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М.ОЮНГА

2003 чылдың апрель 7 № 3/388-ШО

Хүндүлүг Василий Майлопович!

Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн «д» болгаш «о» пункттарын удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазының чылдың кылыр Айыткалы көөр кылдыр Тыва Республиканың Улуг Хуралының ээлчег чок каттышкан хуралынче 2003 чылдың апрель 10-да Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарын чыылдырарын саналдадым.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Апрель 4-те Тываның Иштики херектер ямызының Истелге эргелелин 40 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хурал болган. Эргелелдин ажилдакчыларынга ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак байыр чедирген. Ону моон адаанда парладывыс.

«Тываның Иштики херектер ямызының Истелге эргелелин хүндүлүг ажилдакчылары! Силерниң албаныңарның 40 чыл оюбиле сеткилим ханызындан силерге байыр чедирдим!

Бөгүн Истелге эргелели бистин республиканың хамааттыларының эрге-ажыктарының камгалалында бараан болуп турар эки белеткеттинген эң-не оперативтиг албан черлеринин бирээзи деп чугаалапсымза, хөөредишкин болу бербес деп бодай-дыр мен. Силерниң ажылыңар бөдүүн эвес, ИХЯ-ның системазынга истекчи дээрге – онзагай кижидир, чүге дизе ханы билиглиг, чаныш-сыныш чок бүдүштүг болгаш даандырган херээ дээш бедик харысал-

галыын медепер билер ужурлук кижидир, чүге дизе кижилерниң салым-чолу оон хөй чергези-биле хамааржыр кижидир. Силерниң мурнуңарда бергелерни бүзүредиг ажып эртишаан, профессионал мергежилицерни улам сайзыраңгайжыдарыңга күштү болгаш үени тып ап турар силер.

Тываның истелге албанының дөзүңге Лев Ефимович Вассер, Валерий Кара-оолович Кыргыз, Валентина Петровна Сибирцева, Чодураа Туметеевна Донгак дээн ышкаш боттарының ажил-херээн билер өске-даа хөй-хөй мастерлер тургулаан. Силерниң эрес-дидим болгаш амыр эвес ажылыңар дээш силерге четтирдим, хүндүлүг истекчилер!

Сеткилим ханызындан Ада-чурттуң чаагай чоруу дээш силерниң албаныңарга чедиш-киннерни, а ол ышкаш быжык кадыкшылды, хууда аас-кежин болгаш чаагай кежикти силерге күзедим. Силерге болгаш силерниң төрелдеринерге эң-не эки чүүлдерни йөрээдим.

КАДРЛАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Республиканың Чазак Баштыңы Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседиринден — Тываның тудуг сайыдындан ону хостаар дугайында Евгений Леонидович Осердцовтун дилээн хандырган. Евгений Осердцов арааны-биле, эмчилерниң сүмези-биле ажылындан халашкан.

Ол ышкаш бодунуң күзели-биле ТР-ниң Арага продукциязынга күрүне монополия-

зын хандырат талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы Дамдынчап Биче-оолович Ховалыг ээлеп турары албан-дужаалдан хостаткан.

Амгы үеде Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле чөвүлел ол хосталган албан-дужаалга ажил-даарын күзээрлерге конкурсту чарлаан.

Кадыкшыл хүнүнде

КИРЖИКЧИЛЕР ХӨЙ БОЛГАН

Эрткен улуг-хүнде Кызылдың Арат шөлүңге Бүгү-делегейин кадыкшыл хүнүн демдеглеп эрттирери-биле хоорайның школачылары, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринин студентилери, албан-организацияларның ажилдакчылары чыгып келген.

Кадыкшыл хүнүн республиканың болгаш хоорайның спорткомитеттеринин, хоорай чагыргазының, Аныктар комитетинин, Өөредилге ямызының харысалгалыг ажилдакчылары организастан эрттирген. Школачыларның болгаш өөредилге черлеринин сургуулдарының ол хүн идепкейлин онзалап демдеглес аргажок. Кадыкшыл хүнүнде чыылган-нарга танцы-самны болгаш аныяк кик-боксерларның оюн көргүзүүн бараалгаткан. Оон улаштыр спортчу оюннар эгелээн.

Арат шөлүңге болуп эрткен чадаг чарышка киржикчилер саны эң хөй болган. Уруглар аразыңга бир бөлүккеле 10, ниитизи-биле 180 хире уруглар чарышкан. А оолдардан база-ла бир бөлүккеле ол-ла хире киржикчи ниитизи-биле — 200 кижичарышкан. Бөлүктөр ара-

зыңга бирээден үшке чедир келген оолдар, уругларны демир-үжүк, блокнот дээн чижектиг белекчиештер-биле шаңнаан.

Шой көдүрүкчүлеринин аразыңга болган мөөрейге 15 харлыг Александр Руденко 24 кг-ниң шойларын ийи хол-биле 39 катап көдүргөш, үе-чергелеринин аразыңга шылгараан. Улуг улус аразыңга 62 харлыг Сергей Кайгородов ол-ла хире деңзини 250 катап көдүргөн. 64 харлыг Владимир Долголопов шой-даа көдүреринге, хол-даа басчыр мөөрейлерге идепкейлиг киришкенин мөөрейинин организакчылары онзалап демдеглээн. Оон ангыда хөй кижичиржикчилиг (маңаа назы-хар барымдаалавас) болгаш роликке чарышты база организастан. Тиилекчилерни шаңнап-мактаан.

(Уланчызы 8-ки арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Иракта дайын чорудулгаларындан үзүктөлчөк медээлер келири уламчылавышаан. Эрткен субботада президент Саддам Хусейн Багдадтың кудумчуларыңга баштай машиналыг, оон соонда чадаг кылаштап, чон ортузунга көзүлгөн. Хоорай чурттакчылары Саддамны деткип, өөрүшкү-биле уткаан.

◆ Багдадтың Хусейн аттыг аэропортуң, хоорайның чамдык районнарын ээлеп алган, аэропорту делегей аэропорту деп эде адаан деп мурнундагы медээлер бадыткаттынмаан.

◆ Багдадты баштай бүзүлээш, оон соонда район (квартал чижектиг) ээлеп алырын Пентагон дыңнаткан. АКШ-тың президентизи Дж. Буш радио дамчыштыр чонга чүве чугаалааш: «Саддамны дүжүрбээн шаанда дайын

соксавас, чүгле тиелелге чедирер бис» — дээн.

◆ Багдадта 60 хүннерде чүгле эр хиндиктиг кижилер арткан, херэеженнер болгаш уруглар айыыл чок черлерге көжүп, дезип чоруткан. Сөөлгү чылдарда ажил дилеп, Пакистанда, Сирияда болгаш өске-даа чурттарда барган ирак улустар төрөөн чуртун камгалаары-биле Иракта дедир кээп эгелээн. 3 муң ажыг ирактар чедип келген. Ирактың сонгу талазыңга курд тура халышканнарның колонназынче америк 15 самолет бомбалаанының түннелинде, 10 курд өлгөн, 50 ажыг кижичарышкан.

◆ Иракта дайын ам 20 хонук үргүлчүлөп турар. Американнар Ирактың ийиги улуг хоорайы Басраны безин ээлеп ап шыдаваан. Иракта америк шериглерниң саны 310 муң, Британияның шерии 45 муң кижичарышкан деп, медээ воскресенде келген.

◆ Америк Си-эн-эн телекомпанияның Иракта корреспондентизи Петер Арнетти ирак

телевидениеге интервью бергени дээш ажылындан дүжүргөн. Хорадаан корреспондент ам ирак болгаш израиль радионуң корреспондентизи бооп, Багдадтан сөөлгү медээлерни дамчыдып турар.

◆ Россияның Иракта элчин черинин ажилдакчыларының ниити санын чоорту кызырып, оларны чуртунче чандырып турган. Арткан ажилдакчылар шуптузу Багдадтан үнгөш, Сирия уунче чоруп орда, оларны боолаан, элээн каш кижичарышкан деп, медээ воскресенде келген. Россияның элчин черинин автоколонназын кымның боолаанын тодарадып турар.

◆ Гондурастың бир карабачыңга херектеннер кара өжегээр өрт үндүргөш, дезерин оралдашкан. Полиция биле оларның аразыңга болган демиселге 60 херектен өлүрткөн.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ТАЙЫЛБЫР ЧОККА-ЛА

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак парламаның чамдык информация чепсектеринде парлаан чүүлдерге холбаштыр аат-алдарын болгаш төлөптүг чоруун камгалаар дугайында билдиришкени республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарына кирген. Чижээ, Тываның Улусчу фронтунун мурнундагы кежигүннеринин "Өчүк бээринге белен бис" деп материалын "Риск-информ" солунда парлаан. Ында хамааты болгаш Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактын конститушчу эргелерин каржызы-биле хажыдып турар хоп-нүгүлчү, меге медээлерни кириген. Эксперттеринин медээзин езугаар алырга, ол чүүл болза шуут-ла политиктиг байдалдыг бооп, Күрүне Думазына сонгулдалар талазы-биле агитация кампаниязынга дорт холбашкан бооп турар.

Алимаа МОНГУШ.

ЧАА УДУРТУКЧУ

РФ-тин АЧФА-ның ТР-де эргелелинин чаа удуртукчуу Владимир Марченко.

Апрель 5-те Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак РФ-тин Айыыл чок чоруунун федералдыг албанынын ТР-де эргелелинин чаа удуртукчуу Владимир Марченко-биле ужуражып танышкан. Чаа дарганы Россияның АЧФА-ның кадрлар эргелелинин начальнигинин бирги оралакчызы генерал-майор Александр Котов таныштырган. Эргелелин чаа начальниги айыыл чок чорук органнарынга

1977 чылдан бээр ажилдаан профессионал улуг дуржулгалыг ажилдакчы. Элээн каш, ооң иштинде даштыкы разведка албанының академиязын дооскан. Афганистан кампаниязынга киришкен. Кызыл Сылдыс ордени-биле шаңнаткан. Сөөлгү үеде Адыгей Республиканың эргелел начальнигинин оралакчызы бооп ажилдап турган.

Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак ак сеткилдиг ажилы дээш РФ-тин АЧФА-ның ТР-де эргелелинин мурнундагы удуртукчуу турган Александр Вяткинге өөрүп четтиргенин илереткен. Ол ышкаш АЧФА-ның ТР-де эргелелинин чаа удуртукчуу-биле чөптүг болгаш үре-түннелдиг кады ажилдажылга уламчылаарына идегелин илереткен. Ужуражышкынын түннелинде Александр Котов Ада-чурттуң контрразведказының төөгүзүнүн талазы-биле ховар дээн номну Чазак Даргазы Ш. Ооржакка тывыскаан.

Саяна МОНГУШ.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2003 чылдын апрель 4-те Чарлыын езугаар кем-херек үлгедишкени-биле демиселге, хоойлу-дүрүмнү быжыглаарына кириген хууда үлүү дээш Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының криминалдыг милициязынын тускай даалга күүседир милиция отрядының 10 чыл онуга холбаштыр

"Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" Хүндүлүг атты

Тыва Республиканың ИХЯ-ның криминалдыг милициязынын тускай даалга күүседир милиция отрядының командири оралакчызы Леонид Павлович ГОНЧАРЕНКОГА;

Тыва Республиканың ИХЯ-ның КМ-нин ТДМО-нун оперативтиг улуг төлээзи Олег Бегзиевич САТКА;

Тыва Республиканың ИХЯ-ның КМ-нин ТДМО-нун командири Март-оол Сергеевич ТАРНАЧЫГА тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле

Тыва Республиканың ИХЯ-ның КМ-нин ТДМО-нун салбыр начальниги Андрей Онгай-оолович КҮЖҮГЕТТИ;

Милицияның халажылгада майору Михаил Октяевич САРЫГЛАРЫНГА;

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2003 чылдын апрель 4-те № 275 Чарлыын езугаар экономика талазы-биле ачы-хавызыны болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Экономика яамызынын кол специалисти Людмила Ооржаковна МААДЫРНЫ Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаан.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл кожуунун девискээр сонгулда комиссиязынын бадылаар эргелиг кежигүнүнүн бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде дүшкени-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазында депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзынын ийди үндүргөн политиктиг партияларга, сонгулда блоктарына, хөй-ниити каттыжышкынына, Кызыл кожуунун Төлээлекчилеринин тус чер хуралына, сонгукчуларның албан хаап, ажилдап, өөренип, чурттап турар черлеринин аайы-биле оларга Кызыл кожуунун девискээр сонгулда комиссиязынын составының (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) кезин томуйлаар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнин ТР-нин Төп сонгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Кызыл кожуунун девискээр сонгулда комиссиязынын составынче саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден он хонук дургузунда дараазында адресче кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. ТР-нин Төп сонгулда комиссиязы (каб.210, тел: (39422) 1-10-09).

ТР-нин Төп сонгулда комиссиязы.

Өвүр кожуунун чагырга даргазының оралакчызы Вилена Чаповна ООРЖАК чонунун социал байдалын чогумчударынче доктаамал кичээнгейни салып ажылдап турар бурунгаар көрүштүг,

—Өреге бүрүзү ногаа, картофельди тараан турарын чедип алыр сорулганы салган бис. Кожуун чагыргазы сумулар аайы-биле чонга үрезин үлелгезин чорудар. Мурнуку чылдарда үрезин алыр-ла, тараан чүвези-даа чок болур өг-бүлелер турган. Бо байдалды катаптавазы-биле часкы тарылганы херээженнер чөвүлели хыналдага ап удуртур.

Өреге тарылгалыг болур болза, бирээде, өг-бүлениң амыдыралына дөгүм, ийиде, ооң кежигүннери бичи-даа бол, кылыр ажилдыг болур. Кем-херек үлгедикчилеринин аразында кылыр чүве, чурттаар орулга чогуңдан оорланып, үен-даян чүве садып чоруурлар кайы көвей болгай.

—Суурларда чурттаар оран-сава чок, чер кезип чоруур улус бар бе?

—Кожуунда чогум "бомж" дижири-вис тояп чоруур кижилер чок-даа бол, ажил-агый чок, берге байдалдыг улус бар. Тыва улустун "ат өлүрүнүн орунунга, бот өлгени дээр" дээн мерген угаадында дег, төрөл бөлүк улус бот-боттарына дузалажып, аразында деткижип чоруур. Кандыг-даа чүүлдүн өске талазы база турар чүве ышкажыл, чамдыктарыны азырадыкчы хөөнге өөренип, чүгээр улусунче көрүп алгаш, амыдыралы дээш кыспас болур-дур. Кижки амыдыралына сонуггалды болур болза, кажан-даа "шаам ол-дур" дээш, анаа олуруп шыдавас.

—Ажил чок кижилер хөй бе?

—2002 чылдын түннел санарын көөр болзувусса, чонну ажилга хаара тудар төпке 733 ажил чок хамаатылар дуза дилеп келген, оларнын 356-зы 16-27 харга чедир аныктар. Чыл дургузунда аныктарнын 27-зин оператор курстарынче өөредип чоруткан, 430 ажил чок кижини хөй-ниити ажилдарына хаара туткан.

—Вилена Чаповна, чугаа бир-тээ аныктар дугайында чоруп турар болганда, кожуунга чайгы үеде студентилерин ажилдап алыр аргалары турар бе, чугаалап берип көрүңерем?

—Өөренип турар аныктарга чайын септелге ажилдарына киржир болгаш малчын кодан-нарга дузалажып, аыш-чемни-даа белеткеп алыр аргалар бар.

Сөөлгү үеде аныктарнын эртем-билиг, өөредилге чүткүлү кошкап, "дүрген" акша ажилдап алыксаар апарганы бисти дүвүредип турар. А, бир талазында, ону "амыдыраар аргазын тып турар" дээш мактап база болур-дур ийин.

Кожуунун төпчүткен библиотеканын эргелекчизи Алла Даваевна Саттын удуртулгазы-биле неделя санында болуп эртип турар "специалистер хүннери" болгаш "интеллектуалдыг

клубка" өзүп оран салгалдын кижизидилгези, келир үеде кадрлар-биле хандырылга дээн ышкаш бо-ла бүгү үениң чидиг айтырыгларын сайгарып, шийтпир-леттинги дег аргаларын илередип, чугаалажып турары чонга кончуг ажыктыг деп санаар мен.

Кижилеринин сагыш-сеткилин өскертпип сегидеринге психологтарнын болгаш социал ажилдакчыларнын ажылы дыка улуг ужу-дузалыг. Социал ажилдакчыларнын ужу-дузанын чонга тайылбырлап, ролон көдүрери-биле чоокта чаа социал ажилдакчыларнын болгаш башкыларнын кожуун чергелиг "Сагыш-

Удуртукчу-биле интервью

АМЫДЫРАЛГА СОНУУРГАЛДЫГ БОЛЗА...

сеткилдин домнакчызы", "Кээр-гээр сеткилдин чаякчызы" деп мөөрей болган. Мөөрейге социал ажилдакчылар аразына күш-ажыл, социал-политика эргелелинде Урана Николаевна Монгуш, башкылар аразына Солчурдан Елена Кара-ооловна Амарда тиилекчилер болган.

* Чедимес өг-бүлелеринин ажы-төлүн психолог-педагогтуг ачы-дуза төвүнде хаара тудуп турар. Эрткен чылда төпке хүндүк хоргалдалга 878 кижки чөмгөрип туткан. Чайгы үеде 320 уругларны дыштандырган. Оларнын аразында ажил чок өг-бүлелерден 155, инвалид болгаш өскүс 72, иштики херектер даңзызында турар 8 уругларны дыштандырган.

—Дилег билдиришкени-нерлиг келген чонга кандыг таварылгада материалдыг дузаны чедирип турар силер?

—Кожуун чагыргазынын даргазынын адынга хөй билдиришкенин, дилеглер кирип турар. Эрткен чылдарнын уруглар пособиесинин өрелерин дуглаарына 2002 чылда тус чер чагыргазынын орулгазындан 205 муң 209 рубльди төлөөн бооп турар, ооң кырындан 163 муң 842 рубльге материалдыг дузаны көргүскен. Ол дээрге амьштыралга эң коргунчүг чүүлдер—аарыг-аржык, дүрген кезишкени, ажыш-шүжүгге таварышкан улуска чедиртинген дуза. Дараазында куда-дой, уруг-дарыгны телеверилер өөредир дээн ышкаш чүүлдер өг-бүленин баш бурунгаар планнап алган турар ужуруг чүүлү-дүр. Өөредилге черинче кирип шыдавайн барган уруг аргажок өөрениринге сундулуг таварылгада дилег билдиришкенин социал адыр талазы-биле тускай комиссия өөренип көөр.

Бо чылын кандыг-бир биче бүдүрүлге, ажил-херек эгелеп алыр дээн күзелдиг кижилерге

деткимче, дуза көргүзеринин талазы-биле ажилдарже улуг кичээнгейни салып турар бис.

—Социал адыр талазы-биле кожуунда оон ынай кандыг ажилдарны демдегледип болур силер?

—Эрткен чылдын түннелдери-биле алырга, социал адыр талазы-биле кылып чоруттунган ажилдардан бүгү Россияга эрткен уруглар диспансеризациязы 102 хууга күүсеттинген. Эң чогаадыкчы ажил—спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге 45 хүн үргүлчүлэни спартакиада, эң онзагай болгаш эки түннелдиг ажилды кожуунун ХБАБ болгаш

Олар белек-селээн белеткеп алгаш, моон Саглы сумузунга чедип, 7 анык өг-бүлени байырлыг байдалга бадыланыштырган. Оон мурнунда аныктарны сумуларнын көдээ Советтеринге бадыланыштырар арга бар турган болза, ам кожуун төвүнче кээп бадыланчыр апарганы өлгөри аныктарга улуг шаптаразыннары тургузуп турар.

Амгы үеде өг-бүлө тудар дээн аныктарнын документилерин баш удур белеткээш, бо ажилды Ак-Чыраа, Чаа-Суурга уламчылаарын көрүп турар бис.

—Кожуунда бот иелерин саны кайы хирел?

—Ниити 18 хардан өрү херээн чонун саны 2944. Оларнын 619-у бот иелер, ажилдап турар бот иелер — 202, ажил чок иелер — 417. Чемгерикчин чидирген дээш 167 кижки пособие ап турар.

Сумулар аайы-биле бот иелерин байдалын анализтеп көөрге, бадылга чок өг-бүлелерде 134 иелер бот иелерге хамааржып турар. Медерелди-биле бадыланышпаан бо өг-бүлелерин аразында 2-3 ажы-төлдүг-даа аныктар турар. Мындыг өг-бүлелерде шупту уруглар адазынын адында эвес. Ол назы четпээн кижинин сагыш-сеткилинге, ботүнелелинге чиктиг байдалды, психологтуг кемни тургузуп турар дээрзи билдингир. Эң багай чүүл — кажан уруг адазын чидирипкенде, ону бадыткаар дээш 2-3 каттап судтажып чаргылдажыры. Кады чурттап орган-даа болза, чамдыкта иелер чемгерикчин чидирген дээш уругларыны пенсия шуут албайн баар таварылгалар турду. Мындыг байдалдарны болдурбазы-биле тайылбыр ажилдары база чоруттунуп турар.

Чойганмаа САТ чугаалашкан.

БОМЖУЛАРНЫ ЧАНДЫРЫП ЭГЕЛЭЭН

Кызыл хоорайда доктаамал чурттаар болгаш ажилдаар чер чок тояп чоруп турар хамаатыларны (бомжуларны) келген черлеринче дедир чандырап ажил дүүн эгелээ.

Хоорайда "бүрүткеттирген" 260 бомжунун чүгө 38-и Кызылдын чурттакчылары болуп турар. Артканнары кожууннардан болгаш сонгаартан келген хамаатылар. Чижээлээрге, найысылалда Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннардан 37-37, Улуг-Хемден 33, Таңдыдан 14,

Кызыл болгаш Тес-Хем кожууннардан 12-12, Мөңгүн-Тайгадан 3, Кунгуртугдан 2 бомж бары илерээн. Кызылда шак мынчаар тояп чурттап чоруур хамаатылар кожуун бүрүзүндөн бар.

Тыва Республиканын Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы биле Кызылдын социал хөгжүлдө департаментизи бомжуларны кожууннарже дедир чандыраарынын графини тургускан. Бодунун бомжуларын чыып ап, кожууннарынче сөөртүп шыдавас чагырга черлеринге

автотранспорт-биле дузаны Күш-ажыл яамызы көргүзүп турар.

Бомжуларга тускай төптү Кызыл хоорайга келир неделяда ажыдар. Бо хүннерде ында септелге ажилдары чоруп турар. Хоорайнын чагырга чери септелге ажилдарына 100 ажыг муң рубльди каш хонук бурунгаар шилчиткен. Бо төпке хүлээп алдынган хамааты анаа-ла күрүне азыралына турар дээр болза, частырыг апаар. Оларга тааржыр ажилдар хоорайда хөй.

Юрий ДАРБАА.

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН

ТУДАРЫН
ДУГУРУШКАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының шажын талазы-биле чөвүлекчизи Камбаа Дамчатович Биче-оол, тибет эртемден лама-башкы Лопсан Түбтен март 19-та Чаа-Хөл кожуунга бараалгап чорааннар.

Ол келгеш, чон-биле ужуражып, дыка солун лекция-беседаларны чорутканнар. Амгы үеде Тыва Республикада 30 ажыг ангы-ангы шажын организациялары тускай демдеглелди эртип, боттарының ажыл-чорудулгазын боттандырып турар. Кандыг-даа чүдүлгениң ажыл-чорудулгазы мында хостуг. Ынчалза-даа тыва кижилер муң-муң чыл иштинде өгбелеривистиң эдерип, сүзүг-леп чорааны сарыг шажындан кажан-даа чарылбас ужурулгусу. Камбаа Дамчатовичиниң бо чылдың эгезинде Индияга Чырыткылыг XIV Далай-ламаның организастап эрттиргени "Калачакра" ("Уениң дугуйу") деп философчу утка синген өөредиг-мөргүлгө чораанының дугайында чугаазын чыылганнар дыка сонургаан. Ук өөредиг-мөргүлгө делегейниң дыка хөй чурттарындан буддист чүдүлгелер киришкен. Россиядан орус, тыва, калмык, бурят дээш, 200 ажыг ангы-ангы нацияның кижилери аңаа барган. Индияда буддист хүрээлерде бо хүннерде 20 ажыг оолдар өөренип турарын өөрүп дыңнадыбыс. Оларның аразында Чаа-Хөл суур чурттуг, чангыс чер-чурттууус оол барына аажок чоргаарландыбыс-даа. Оон ыңай шажын эртемінде ында бир тыва уруг өөренип турары база дыка солун болду.

Оон Лопсан Түбтен башкы бо өртемчөйде дириг амытан бүрүзү (ооң иштинде кижини база) оран-танды, агаар-бойдус, откөс, чер-суг-биле мөңгө харылзаалыг, бойдустан бир кезин дээрзин дыңнакчыларга дыка

чедингир кылдыр тайылбырлаан. Буддизм шажыны эң бурунгу, барык 2500 чыл иштинде үзүктөл чок бодарап келгени ханы уткалыг. Бистин, тыва чоннун, культуразы, сагыш-сеткили сарыг шажын-биле ханы тудуш, ол бистиң ханывыста, ону бистен ангылаары болдунмас.

Чаа-Хөл кожуунун чагырга даргазы А.Д.Түлүш ол чыышка киржип, сөс алган. Ооң чугаазы-биле алырга, 2001 чылда чайын чеди ай үезинде бо Чаа-Хөл кожуунга аажок кааннай берген. Ынчал баарга, бо Лопсан Түбтен башкывысты чалап эккеп, суг баштары дагып, оран-тандыларже аыш-чем үстү өргүп, ном номчуткан. Ооң соонда хөлчөк чаыстап келген. Ынчан башкывысты арай орай чалаан болган бис. Ам бо чылын башкыны эрте чалаарын дугуржуп алган.

Бо амыдыралга шажын-чүдүлгө эргежок чугула апарган үеде Чаа-Хөл чону чок болган кижини-даа хөөржүдерде, куда-дой-даа эрттирерде лама-башкылар чалап, Кызыл кирип шүүдеп турар. Чаа-Хөл чурттуг аныяк хуурактар-даа Индияда өөренип турар-дыр, кожуун төвүнге хүрээ тудуп алыры эргежок чугула болу берген. Ол дугайын ук чыышка чон чугаалажып, хүрээни бо чайдан эгелеп туттуруп эгелээрин, аңаа хереглээр акша-хөреңги чыылдазын, тудуг материалдары сураглап тыварын амдыгааштан эгелеп чорудуп эгелээрин дугурушкан. Кожуунун чурттакчы бүрүзү шаа-биле акшадан салыр болза, бичежек хүрээ тударына хөреңги черле чыгыдына бээриниң магадылалы бар. Оон ыңай ол талазы-биле чоокку үеде кожуун деннелинге ачы-дуза марафонун эрттирери база планнаттыган.

Дегут ДЕМЧИК.

Тенниг сывырындак херим
артындан

ӨРШЭЭП КӨРҮҢЕР!

Хүндүлүг редакция! Бо чагаа-га сеткилде дойлул келген чүүлдерни бижикседивис, ынчалза-даа бисти дүвүредип турар эң кол чүүлге доктаадыбыс.

Сонгаарның девискээринге кеземче херээ эрттирип чоруур тыва херээжен чоннун эң кол айтыры болза, бистиң Тыва Республикавыска чүгө херээжен зона ажыдып болбазы, Тываның тос кожуунунуң энелери, кыстары хары черде чүгө хуусаа эрттирип чоруурул? Бистиң аравыста кандыг ус-шевер, алдын холдуг улус чок дээрил аан. Бистерни кээргеп көрүңер, силер ышкаш угбаларыңар, дунмаларыңар-дыр бис. Өскөн-төрөөн черивистен улуг, аар чылдарга шииттиргеш, еске черге деривис төп чоруурунун орунуга, бодувустуң байлак чуртувус Тывага боттарывыс чонувусту мурнунга кылган буруувусту миннип, аңаа дузавыс көргүссү-вүссе кандыгыл?

Тывавыста улус-чонга ачы-дуза көргүзериниң талазы-биле ажылдар бар-ла болгай. Чаш, октаттыңан ажы-төлдүң бажыңнары, өскүстер болгаш кырганнар интернаттары-даа бардыр. Оларга-даа чылыг-чымчак дүктен идик-хепти аргып, даарап берип болбас деп. Тудугларга-даа ажык-дузавысты көргүзүп, еске-даа дузаны көргүссө черле эки боор деп санаар-дыр бис.

Каш минутаның чазы-биле бистиң аравыста чеже кижини чаш ажы-төлүндөн, өг-бүлөзүндөн, кырган ада-иезинден чарлып, чоок улузувусту түредип, оларның келир үезин, боттарывыстың-даа амыдыралывысты үзе шиитпирлеп алганывыс дээш хараадаар бис.

Бо чагаа чырыкче үнер боор дээрзинге идегеп, чонувустуң ак сеткилдиг, уян чүректеринге идегедивис.

Красноярск крайда ИТК-34-те херектен тыва херээжен чондан.

ПАССАЖИРНИҢ БОДАЛЫ

Хоорай чагырыкчызынга

Чоокку "Шын" солунунуң номерлеринге Кызылда пассажирлер аргыштырылганында четпестер дугайында материалдар үндүргөн мен.

Хоорай чагырганының чаа даргазы Дмитрий Калчанович ол четпестерге хамаарыштыр хемчеглерни алган болду. Бо хүннерде Ленин кудумчузу-биле пассажирлер аргыштырар бичини автобустар маңнажып эгелээринге чон өөрүп чугаалажып турар. Биеэги ышкаш Кочетов кудумчузунун пассажирлер олурар доктаамнарынга автобустар сырылбастаан. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге Дмитрий Калчанович чоннун санал-оналын кичээңгейлиг дыңнап, чаарткычы езу-биле ажылдап турары ол-дур. Чоокта чаа ажылдап эгелээр-даа болза, ол ажылының хыын тып, дыка хөй чаа чүүлдерни кылган. Ол бүгүнү чон эскерип, Кызыл хоорайга моон-даа соңгаар хөй чаартылгаларны манап турар. Чоокта чаа төп рынокта саарлыкчыларның канчаар ажылдап турарын Д.К.Донгак боду кээп көрүп, ында нарын байдалдар-биле кичээңгейлиг танышкан. Аңаа база чаартылгалар

удаас эгелээрни магадылалдыг.

Бистер, бөдүүн кижилер, база удуртукчу даргаларывыстың ажылын кичээңгейлиг хайгаарап, санал-оналывысты үргүлчү бээр болзувусса эки. Эки дарга чөптүг саналды шын деп хүлээп ап, аңаа хамаарыштыр хемчеглерни алырын Дмитрий Калчанович көргүстү. Ам дараазында мындыг саналды кирип көрейн. Чамдык чолдак хемчээлдиг маршруттарда чоруп турар 6, 2, 12, 19 дугаарлыг автобустарның халыыр оруун узадыр болза эки. Оларның маршрутун Спутник суурнун үстүү талазындан хоорай адаанда наркология эмнелгези, стройдеталь чоогунга чедир маңнадыр болза эки хире.

Оон ыңай № 19 маршруттуг автобусту Бай-Хаак кудумчундан хоорай төвүн таварты Комсомольская кудумчузунче кирип, үстүкү трассалап Каа-Хем суур кирер, №12-ни Улуг-Хемниң ол чарында тууйбу заводунун адаандан, № 8-ти

хоорай адаанда наркология эмнелгезинден, № 6-ны хоорай адаанда кадыы багай херектенер тудуп турар колониядан тура Каа-Хем суурже халыдар болза, пассажирлерге-даа, чолаачыларга-даа ажыктыг болгу дег. Оон ыңай маршруттуг бичини автобустар чолаачылары Мурнун былаажып чаржыр чоруун чидирер. Олар шакта 50-60 км чоруур тургаш, 90-100 км чедир чоруп турар. Ылаңгыя кежээки үеде эмин эрттир халдырлар, бот-боттарын сүржүп халчып-ла турарлар. Ол үеде ОШАЧКИ ажылдакчылары турбас деп чүвени ыяк билерлер. Оон ыңай чамдык чолаачылар пассажирлер олуртур доктаамнарга келгеш, соондазын эрттирбес дээш доора туруп аар чорук хөй бооп турар. Ол база орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажытканы-дыр. Ындыг черлерни база ОШАЧКИ шагдаалары хайгаарап турар болза эки боор. Орук шимчээшкинериниң дүрүмнери хажыттынмас болза, биске-даа, чолаачыларга-даа эки-ле болгай.

Тадар-оол КУУЛАР.

БҮЗҮРЭЭР БИС

Чаа-Хөл кожуунунуң коммунал ажыл-агый коллективин аныяк удуртукчу Олчанмай Монгуш билдиги удуртуп турар. Коллективтиң удуртулганында 3 чунар-бажың, хеп чуур чер, хлеб бажың-рар пекарня доктаамал ажылдап, чурттакчы чонга ачы-дузаны чедирип турар. Бүдүрүлгөде ниитизи-биле 40 хире ажылчыннар доктаамал ажылдап турар.

Коллективтиң ажылчынары рыноктуң бергелеринге торулбайн, ажыл-агыйны чорударының ажыктыг аргаларын дилеп тып турар. Чаа пекарняның бажырган хлевиниң амданы чаагай, чурттакчы чон садып алырындан

аңгыда, кижини эмнелгезин хлеб-биле доктаамал хандырып турар.

Чурттакчы чонга ачы-дуза көргүзери-биле дилиг материалдарын, соңга шилдерин, кадаг, чунар-бажыңга хереглээр печкаларны хайындыргаш, чонга садып турар. Ооң-биле чергелештир далганы, тарааны доктаамал садып турар.

Чунар-бажыңга чунуп келген кижилерге таарымчалыг байдалды тургузар дээш, чугула херек саваң, чоттунар аржыыл, порошок, янзы-бүрү соктарны садып турар. Бүдүрүлгениң хоочуннары Галина Борбаа, Людмила Дамба, Татьяна Чамыян, Светлана Хүр-

гүл-оол чонунга макталдыг ажылдап чоруурлар.

Олчанмай Монгуш — ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатанының депутаты, чонунга хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Соңгукчулар-биле доктаамал ужуражып, оларның чагыын күүседир дээш база шудургу ажылдап турар. Кожуунунуң коммунал ажыл-агыйын ам-даа чаартып тургузар, чонга ачы-дуза чедирериниң чаа арга-хевирлерин ажыглаар дээш ооң планы улуг. Ол боттаны бээр дээрзинге бис база бүзүрөп турар бис.

Зоя МААДЫ.

Чаа-Хөл кожуун.

Сүт-Хөл кожуунда

ТӨЛЕПТИГ

Чогаадыкчы езу-биле чурттап, ажылдап чоруур кижилер бистиң аравыста чок эвес.

Ындыгларның бирээзи — Суг-Аксы суурда Улус өөредилгезиниң тергиини, күш-ажыл башкызы чораан Дыртый-оол Шырапович Түлүш. Ол каш чыл бурунгаар "Кержек" деп хуу бүдүрүлгени ажыдып алгаш, чоннун чагыгларын кылып, чазап, ачы-дузаны көргүзүп эгелээн. Черле ынчаш ооң чазавас, кылбас-ла херексели чок. Бо удаа мен Дыртый-оол Шыраповичиниң чогаадып кылганы 2-3 хире херекселдерин номчукчуларга таныштырып көрейн.

Ооң бир арбай, кызыл-тас, чинге-тараа шоңнадып, челбидип, тырттырар, электри күжү-биле ажылдаар моторлуг дээрбелери дыка эптиг. Кандыг-даа тарааны чүгле хооруп алыр сен, ол-ла. Ооң соонда ол дээрбелерге тырттырарыга боттары-ла шоңнаткаш, челбиткеш, кылаң-тас кылдыр арыглап эккээр. Адак соонда тергиин арыг далган азы тараа белен болур. Чамдык таварылгаларда мүнге хереглээр чиг продукцияны-даа аңаа ша-даа

четпейн белеткеп аар. Дээрбелер ажылгаан дээш хөлезини шоолуг-даа эвес. Чүгле ээзи-биле дугуржуп алыр сен.

Чүгле Суг-Аксы суурнун эвес, кожуунунуң еске-даа суурлары Дыртый-оол Шыраповичиниң дээрбелериниң ажыын көрүп турарлар. Эң ылаңгыя күскү, дииң үезинде аңчылар аңаа күш-хүнезини белеткеп ап, тайга-таңдызынче аар артынчак-дергилиг чоруптарлар. Хоочун мастер оглу Буян-биле чонунун чагыгларын шалыпкын кылып, сагыш човангыр чоруун көргүзүп турарлар. "Хуулгаазын эттиг башкы" — деп чангыс чер-чурттуглары Д.Ш.Түлүштү бо-ла мактаар. Ол макталга хоочун башкы ылап-ла төлептиг.

ЧАА БҮДҮРҮЛГЕ —
"АТЕЛЬЕ-МАСТЕР"

Чоокта чаа Суг-Аксы суурга "Ателье-мастер" деп каттышкан кожуун бүдүрүлгези ажыттылган. Оон удуртукчу кылдыр сан-хөө талазы-биле шыырак билиг-мергежилдиг садыг шугумунга удуртур албан-дужаалдарга ажылдап чораан, Төлээлекчилерниң тус чер хуралының депутаты Екатерина Шини-Байыр-

овна Ондар томуйлаткан. Черле ынчаш ажыл-агый удуртур талазы-биле арга-дуржулгалыг Екатерина Шини-Байыровна ажылын шуудадып эгелээн. Сонгаартан бараан-сараан эккеп, эрги бажыңның иштин чараш кылдыр дерип алган. Ам ол чаа ажыттылган бүдүрүлгениң цегинде хөвөңниг матрацтарны, чоорганнарны, сыртык халтарын болгаш еске-даа хеп аймаан чагыглар езугаар даарап бүдүрүп эгелээн. Уран шевер даараныкчылар база-ла четчеттинип турар. Оон ыңай ук бүдүрүлгөде баш таарар чер ажылдап, эр, херээжен аныяктарның баштарын чараштыр шеверлеп эгелээн. Ол ышкаш идик септээр чери база-ла чогуур деннелде ажылдап эгелээн.

Аас-биле ону, мону кылган деп чугаалаарга-ла белен. Херек кырында ол бүгүнү кылырынга, тургузарынга амыр эвес күш-ажыл, арга-мергежил, угаан-бодал негеттинип, эвээш эвес акша-хөреңги чарыгдаттынганы чугаажок. Е.Ш.Б.Ондар бо бүдүрүлгени моон соңгаар сайзырадып, бут кырынга бажыг тургузуп алгаш баар боор деп, сүт-хөлчүлөр идегеп турар.

Бораш ОНДАР.

Тываның ат-сураглыг спортчуларының бирээзи, хол бөмбүүнге республиканың каш дактыр чемпиону чораан Борис Сурунович Салчак бо чылдың апрель 4-те 60 харлаар турган. Бо юбилейниң бүдүүзүнде ооң кады төрөөн дунмазы, хоочун журналист Вячеслав Сюрюнович Салчак бодунуң кыска сактышкынын бистиң редакцияже чоруткан.

— Мээң акым чырык өртем-чейден чарлып чорутканындан бээр бо чылдың декабрь айда алды чыл болур. Бодунуң 64 харлаарыңа чедир беш-ле ай четпейн барган кижини.

Бөгүн акымны сактып олура, ол бистен кайы хире эрте чарлып чорупканының харааданчынының чылдан чылче күштелип бар чоруурун демдеглевес аргажок. Чарактарывыстың изиг чаштары чаактарывысты куду ам-даа агып бадып турар дээрге, билдингир боор. Эки кижиниң хайыралыг амы-тынындан эрте чарлы бээри дег хомуданчыг чүве кая турар деп? Мээң акым чуруп, сиилип каан дег көрүштүг дурт-сынныг, кижизиг мөзүлүг кижини. Бо сестер дээрге хөөредиг эвес, ооң ада-иези, дөргүл-төрелдери, эш-өөрү билер. Бир эвес бистиң аравыска амдыгаа чедир чораан болза, чаа-ла алдан харлаар ийик. Ол дээрге эр кижиге назы эвес ышкажыл.

Акым тос кыстың аразыңа өзүп доруккан болгаш 6-7 харлыыңа чедир бажыңыңа платье кедип өзүп келген кижини болгай,

бис мооң мурнунда ол дугайын кымга-даа чугаалавайн чораан бис. Солун болгаш ховар таварылга. Ынча хөй кыстар аразыңа өзүп келгениниң-не уржуундан чүве ыйнаан, хар-назыны улгаткыже угбаларыңа чассыры аажок, чамдыкта харын кыссыгдаа чангыч чораан. Оон-на уламындан боор, акымның аажы-чаңы буянныг болгаш чымчак чораан кижини.

Ындыг-даа болза ажил-агыйга, спортка, күш-культурага хамаарышкан айтырыглар талазы-биле ол аажок шыңгы болгаш бжыг, чамдыкта харын маргыш чок безин туруштуг чораанын эш-өөрү ам-даа утпаан боор.

Борис Суруновичиниң аажы-чаңының база бир онза талазын айтыры чугула деп бодаар мен. Ол чүл дизе акымның бодунуң берген сөзүңге ээ боор, шынчы чорааны. Бир эвес кайы-бир чүүлү ол кылыр мен деп аазан болза, ону ыяап-ла кылыр чораан. А бир эвес шыдава хире болза, ол дугайын база-ла дорту-биле чугаалаар кижини. Бөгүн амырменди чоруур акымның хөй

АКЫМНЫ САКТЫП ОЛУРА

санныг эш-өөрү ооң ындыг бжыг туружун бадыткаарлар.

Акымның чаңгысклассчылары Галина Ивановна Насюрюн, Вера Ховалыговна Хопуя, Анчымаа Салчаковна Калга-оол дээш, өскелери-даа база Красноярскиниң педагогика институтунуң күш-культура болгаш спорт факультетин ооң-биле кады дооскан эш-өөрү Борис Суруновичиниң дугайында хүндүткелдин, чоргааралдың эң-не чылыг сестерин аңаа хамаарыштыр чугаалап, ооң төрүттүнген хүнүнден бээр 55 чыл оюнга тураскааткан маргылдааны эрттиреринге эң-не идепкейлиг киржип дуздалаштылар. База бир онза чүүл, ол маргылдаага Тываның ынчангы Президентизи Шериг-оол Ооржак хууда боду база киржип, бистер, төрелдер-биле ужуражып, ужурун аяк-шайын чооглап, сөс-домаан солушканы база-ла уттундурбас. Шынап-ла, езулуг эш-өөр, хүндүткел деп чүве ол дээрзин Борис Суруновичиниң төрелдери угаап билип, өөрүп четтиргенивисти амдыгаа чедир илередип турар бис.

Хөөрем чокка чугаалаарга, мээң акым спорт талазы-биле бүгү талалыг сайзырангай кижини. Чийк атлетиканың чадаг чарыжыңа, черниң узунун, бедийн халыырыңа, оон аңгыда баскет-

болга, лыжалыг маңнаарыңа, боо адарыңа дээш-ле, мергежилдерге кончуг сундулуг чораан. Бистерниң эң чоргаарлаңыр чүүлүсү — Борис Сурунович шыраак болгаш аажок чараш эштир чораан. Ооң бир көскү бадыткалы — акым Енисей хемни чеже-даа кежир эжинген.

А гандбол (азы орустап "ручной мяч" дээр) талазы-биле Красноярскиге студентилеп чораан үезинде Красноярск крайның чыныгы командазының кежигүнү тургаш, ынчангы "Урожай" деп турган спортниитилелдин Россия чергелиг чемпиону база чораан кижини чүве. Ооң бадыткалы ногаан өңүг болгаш тускай бижиктерлиг лентаны акым чоргаарал-биле хөй чылдар дургунда камнап, көргүзүп чораан.

Төрөөн Тээли суурунга, а оон соонда Кызылдың №2 школазынга өөренип чораан чылдарында Борис акым ол школаларның эң дээр спортчуларының бирээзи турган, а спортка оон хандыкшылы Красноярскиниң пединститутунга мергежилдиг спортчуларының удуртулгазы-биле улам дендэн. Ажы-биле чугаалаарга, бистиң ада-иевистиң ажы-төлүнүң аразындан чүгле Борис акым спортка дендии салым-чаяаныг болган.

Акымның салым-чолу ындыг

болганы ол ыйнаан, электен-не хайыралыг амы-тынындан чарылды.

Ам канчаар, амыдырал-чурталга, үе чаңгыс черге турар эвес. Эки-даа, багай-даа турар. Ынчангаш акымның 60 харлаанынга тураскаадып, ооң ат-алдары дээш сактышкынын эрттирип, хол бөмбүүнүң эр хоочуннарының аразыңа юбилейлиг маргылдааны май айның ортаа үезинде Кызылга эрттирер деп ооң төрелдери, эш-өөрү шиитпирледивис.

Бистиң ол санал-күзеливисти республиканың болгаш Кызыл хоорай чагыргазының спорт комитеттери, Тываның хол бөмбүүнүң федерациязы деткип, маргылдааны көрүштүг, солун болгаш езулуг тураскаал кылдыр эрттиреринге киржири бадыткааннар. Маргылдааны "Борис Салчак — 60. Тураскаал, сактышкын" деп девиз-биле эрттирер бис. Аңаа хамаарышкан бүгү чарыгдалдарны Борис Суруновичиниң төрелдери, эш-өөрү хүлээнип ап турар.

Маргылдаага киржири-биле чалалгаларны Тываның хол бөмбүүнүң хоочуннарынга, акым-биле ойнап чораан, ону амдыгаа чедир утпайн чоруур эштеринге бодум хуумда чедирер мен.

Вячеслав САЛЧАК.

ӨРТТҮҢ ӨӨСКҮДҮКЧҮЗҮ

Март 26-да ТР-ниң Чазааның хуралыңа "2002 чылда республика девискээринге болган арга-арыг өрттериниң түңнелдери болгаш 2003 чылда ону болдурбазының талазы-биле сорулгалар дугайында" илеткелди ТР-ниң долгандыр хүрээлелди камгалаар болгаш бойдус курлавырлар эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы С.В.САПЕЛКИН кылган. Илеткелди мооң адаанда парладывыс.

Тыва Республиканың арга-арыг фондузу 10874 муң га, ооң иштинде 7762,1 муң га чер арга-арыг-биле шыптыңган. Республикада арга-арыгның хайгааралын 10 арга-арыг ажил-агыйлары, ооң составында 30 лестничестволар кирип турар. Арга-арыг камгалалының ниити штады 468 кижини, ооң иштинде арга-арыг даамалдары 275. Чаңгыс арга-арыг даамалыңа 40 муң гектар черни хайгаараары онаажып турар. Чижек кылдыр алырга, Сибирь федералдыг округка хамааржып турар Красноярск крайда, Алтай, Хакасия республикаларда чаңгыс даамалга 7-10 муң га чер хамааржып турар. Күрүнениң арга-арыг камгалалының ажилдакчыларының санын көвүдедириниң талазы-биле айтырыг амгы үеде төптүү-биле шиитпирлеттинип турар.

Арга-арыгны өрттен камгалаар талазы-биле агаардан хайгааралды Красноярскиниң авиабазаның дөрт авиакүлдистерин харыылап турар: Кызылда, Тожуда, Сарыг-Септе, Шагаан-Арыгда. Республика девискээринде арга-арыг фондузун агаардан хайгааралының зоназы 9720 муң га, арга-арыгның чер кырының камгалал зоназы — 1154 муң га.

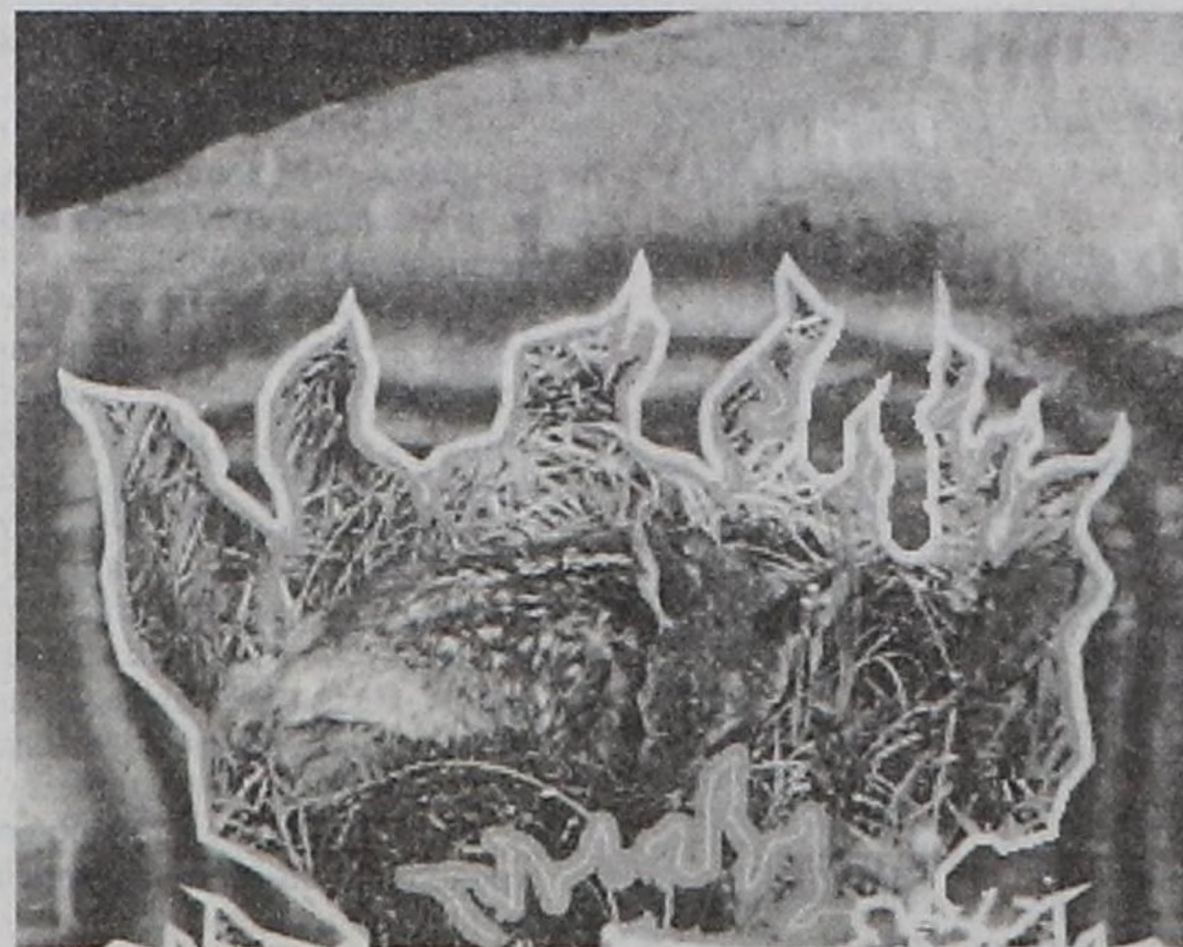
2002 чылда республиканың арга-арыг ажил-агыйлары часкы өрттериниң айыылдыг үезинде дараазында хемчеглерни баш удур ап чоруткан: өртке удур ажыглаттынар дериг-херекселдерниң 30 хуузун белеткээн болгаш дерип кылган, хайгаарал пункттарының 40 хуузун белеткээн. 2 механизастаттыңан

отрядты, өрт өжүреринге 5 мөөңнөөн бөлүктү организастаан, 10 эки тураның өрт өжүрер дружиналарын, 970 км хайгааралдың 20 маршруттарын бадылаан. Өрт өжүрер дериг-херекселдин 20-25 хуузун ажылгалга белеткээн, бар турган техниканың 40 хуузун септээн болгаш белең кылдыр тургускан. Улуг арга-арыг өрттерин өжүреринге 10 удуртукчу тускай өөредилгени эрткен, ол онза берге байдалдың үезинде четпес болган. Арга-арыг өрттери-биле демисежириниң оперативтиг планын бадылаан, орта 10 автомашинаны, 9 тракторну, 5 бульдозерни, 10 андазыннарны, 120 кижини хаара тудары көрдүнгөн турган.

Өрттүн айыылдыг үезинде 1250 км өрт эртпес дилиндекти андарып чарар тургаш, 1967 километрни кылган. 2001 чылдың деңгели-биле алырга, өртке удур ажилдарны 3 катап улгаттырган турган. Ол ажилдарны чорударыңа, ТР-ниң Чазааның курлавыр фондузундан эгилде чок 360 муң рубльди үндүрүп берген. Республиканың девискээринге арга-арыг өрттери өөскүп, чамдык кожууннарның девискээринге онза берге байдалдың зоназын чарлааны-биле эгилделиг 290 муң рубльди ТР-ниң Чазааның бергени, ол үеде болгаш ооң соонда болгулаан өрттерни өжүреринге дузалаан. Өртке удур хемчеглерни богаш ону боттандырырыңа чогуур үезинде акшаландырган болза, арга-арыг өрттериниң хемчээли дыка кызырлыр турган.

Кожууннарның бюджетинде

өртке удур хемчеглерни боттандырырыңа акша-хөреңги көрдүнгөн турда-ла, чүгле Бий-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарның чагырга даргалары ниитизи-биле эгилде чок 67 муң рубль-биле дузалаан. Кожуун чагыргаларының эгилделиг дузалаан акшазын 2002 чылда долузу-биле эгидип берген. Барыын-Хемчик, Кызыл кожууннарның чагырга даргалары, арга-арыг өрттериниң үезинде материалдыг дуза чедирбээнин демдеглээри чугула, ынчалза-даа ол кожууннарда

турар арга-арыг ажил-агыйлары бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларыңа чедишкенин шиитпирлеп, өрттерниң хемчээлин улгаттырбайн үезинде өжүргенер.

Арга-арыгны өрттен камгалаар талазы-биле Тываның авиазвенозунга акшаландырышкыны үезинде бербээни-биле часкы өрттер үезинде белең эвес байдалга турган. Авиаотрядтың ажилдакчыларының белеткелин баш удур чорутпаан. Кажан

өрттер өөскүп, байдал нарыдап кээрге, парашютист-десантниктерни чардыктырып, ам белеткелди чорудар ужурга таварышкан. Эрткен чылын бир дугаар агаардан хайгааралды апрель 30-де чоруткан. Ол үеде республика девискээринге 100 хире өрттерниң хып турары бүрүткеттинген турган.

2002 чылда республиканың арга-арыг фондузунуң девискээринге 560 арга-арыг өрттери 337,6 муң га черге болган, ооң иштинде арга-арыг өрттери — 208 муң га черге, арга-арыгга

Ол арга-арыг ажил-агыйларының удуртукчулары өртке удур кончуг кошкак белеткенген болган. Өрттү өжүрүп тургаш, харыысалга чок болганындан азы өрттү чедир өжүрбээнинден катап кыпкаш, дыка улуг когаралды чедирген.

Арга-арыгны өрттен камгалаар ажилдарны организастаарыңа Тураның, Барыын-Хемчиктин, Кызылдың арга-арыг ажил-агыйлары эки ажилдап турарлар. Бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, тускай эртемниглер арга-арыг өрттерин дүрген тодарайып, ону өжүреринге арга-арыг камгалалының ажилдакчыларын хаара тудуп, тодаргай хемчеглерни ап турар. Ооң түңнелинде кыва берген өрттерни улгаттырбайн, 1-2 хонук иштинде өжүрүп кааптар.

Арга-арыг өрттерин өжүрер талазы-биле арга-арыг ажилдакчыларының болгаш авиазвенозун аразында кады ажылдакчыларының таарымчалыг байдалы ам-даа чедир тургустунмаан, көрдүнгөн чурумда хажыдышкыннар илереттинип турар. Республика девискээрин авиазвено чедир хайгааравайн турар, ооң түңнелинде чамдык өрттерни эскербейн эрттириптер таварылгалар бар болгаш ол дугайында медээни арга-арыг ажил-агыйларыңа үезинде дамчыдып бербээнинден өрттерни өжүреринге улуг бергедээшкыннер тургустунуп турган. Парашютист-десантниктерни чедиреринге болгаш агаардан хайгааралды чорударыңа Сибирь девискээринде хамааты камгалал болгаш онза байдалдар төвүнүн МИ-8 вертоледу дузалажып турган.

Эрткен чылгы арга-арыг өрттериниң түңнелин үндүрүп тодарайып көөрге, ооң 78 хуузу кижилерниң от-биле оваарымча чок болганындан болган, 15 хуузу чаңныктан, 7 хуузу тараа шөлде-

ЭПТИГ, ДЕМНИГ ХЫНАЛДА ТУРДА...

Россия-моол кызыгаарның тыва участогунда, делгем Эрзин ховузунда, "Цаган-Тологой" каайлы доскуулунда бөдүүн россиян оолдар албан-хүлээлгезин эрттирип турар: даштыкы күрүнениң хамаатыларын бир дугаарында хүлээп алып, бистиң күрүнениң "арны" болур бедик харысалганы чүктөп алган. Олар холдарында дайынчы чепсек тутпайн, дүргөн истеп-сүрер хемчеглерге киришпейн-даа турар болза, оларның доскуул албаны чиик эвес.

"Цаган-Тологойну" чаңгыс катап эрткен кижини безин оларның быжыг туруштуун, негелделин, албанынга бердингенин кайгап ханмас. Хонукта "Цаган-Тологой" таварты 20 автотранспорт, 70 кижин эртер. Кыштын 40-60 градус соогунда-даа, ховунуң шыдажыр аргажок изиинде-даа чаңгыс-даа автомобиль, чаңгыс-даа чөмөдөн хыналда эртпейн барбас, чөпшээрел чок азы хоруглуг барааннарны хынаар.

Доскуулчулар боттарының ажылын чүглө кончуг эки билер эвес, а харын хүлээнген ажыл-херээнге ынак. Бистиң нарын үевиште уттундуруп бар чыдар

кижиниң эң эки мөзү-шынарларының чамдызы — кандыг-даа таварылгада хүндүлээчел, эвилең-ээлдек чорук оларда бар. Олар даштыкы харылзааларның кандыг-бир ажылдакчызынга удур чөмөлээшкенин чежени дыңнаваан дээр. Ындыг чөрүлдээлер кол нуруузуңда каайлы үндүрүглериниң хемчээлинге хамаарыштыр болуп турар. Каайлы ажылдакчызы кижини кызыгаар эртип турар хамааты бүрүзүңе шак-ла ол хемчээлдиг үндүрүг төлөөрин катап-катап тайылбырлаар ужурга таваржыр. Хыналда үезинде бир дугаарында Россия Федерациязының каайлы

кызыгаарын дамчыштыр барааннарны кандыг сорулга-биле эртирип турарының чылдагаанын тодарадыры онза чугула: хууда херектерге азы коммерция сорулгаларына ажыл-лаар дээн бе дээнинден үндүт азы үндүрүг төлөвириниң хемчээли шак оортан хамааржыр.

Кижини бүрүзү өртөөнүн ниити түңү АКШ-тын 1000 долларындан ашпас, 50 килограммдан көвүдөс деңзиге бүдүрүлгө болгаш өске-даа коммерция ажыл-чорудулгазынга ажылдаттынмас бараан аймаан кандыг-даа үндүт болгаш үндүрүг чокка РФ-тин каайлы девискээрин эрттирип ап болур. Бир эвес бо хемчээлдерни ажа бээр болза, каайлы өртөөнүн 30 хуузунга үндүт, үндүрүг төлөөр апаар, ыңчалза-даа ол 4 евродан эвээжес (1 килограммга хамаарыштыр). Бо дүрүмнөр өртөө АКШ-тын 10 муң долларындан, деңзизи 200 килограмм ашпас барааннар хамааржыр. Бо хемчээлден улгадыр болза, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга чурумунга дүүштүр тускай көрдүнгөн үндүрүг оонар. Бир эвес бүдүрүл-

ге азы өске-даа коммерция сорулгалыг барааннар эрттирер болза, оларның аар-чиигинден-даа хамаанчокка үндүрүг төлөдир. Автотранспорттун ээлери санитарлыг болгаш ветеринарлыг хыналда эртер.

"Цаган-Тологой" каайлы доскуул чериниң ажылдакчылары ээлчег аргазы-биле ажылдап турар. Бүдүн неделя дугузунда аал-оранындан ырак кызыгаарда ажылдап турар болгаш чоок кижилери-биле харылзашпас.

Хүнде амыдыралын, дыштаныр үезин боттары таарыштырып алып: хирлиг хөп чуур, чөм бөлөккээр ажылдарны боттары кылып чорудар. Чөм кылып өрээли, удуур, чыдар чери арыг-силиг, кылган чеми амдангыт.

Амгы үезин чаа комплекс тудуун ажылгалга кириген сөөлүндө, эрги тудуларны столовая, дыштаныр өрээл, стол тенниси ойнаар өрээл кылдыр эде дерип, септеп алган. Чымыштыг ажыл хүнү эрте бээрге, кежээ чөмөн-нир өрээлге шайлап, ол хүнүн канчаар эрткенин, чүнү чедир кылбаанын сайгарып чугаала-

жырлар. Чаңгыс өг-бүлениң кижилери дег демниг, найыралдыг. Доскуул чериниң начальниги В.М.Сынааның авторитеди бедик. Доскуул чериниң ажылдакчылары хостуг үелерин спорт-биле сырый холбаштырган. Оң-биле боттарының мага-бодунуң күш-дамыр сайзыралын чедип ап турар. Начальник В.М.Сынаа тыва хүрешке каш удаа чемпионнаан, а инспектор В.В.Эгер спорттун тевер-шанчар хевиринге каайлы ажылдакчыларының 5-ки чемпиондынга Тываның төлээзи болуп киришкен, а база ол ышкаш Тыва каайлы ажылдакчыларының аразына тыва хүрешке тулган чемпион болган.

Каайлының "Цаган-Тологой" доскуулу — бөгүн профессионал бөлөккөлдиг, демниг коллектив. Оң кежигүннери төрөөн чуртунуң экономиктиг соңуургалдарын камгалаарына боттарының билин харам чокка бараалгадып турарлар.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлалга секретары.

КИЖИЛЕР БОТТАРЫ

ринге саванны серемчилел чок өрттөткенинден болган.

Бо чылдың март 7-де ТР-ниң онза байдалдар комиссиязының хуралына өртке удур чорудуп турар ажылдарның талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Комиссияның составын тодараткан, арга-арыг өрттериниң үезинде кады хөдөлүрүнүн планын тургускан. Ниити хемчээли 970 км 20 хайгаарал маршрутун бадылаан. Өрт өжүрериниң 5 мөөңөттүнген бөлүүн, 10 эки тураның дружиналарын организастан тургускан. Өрт өжүрер 13 машинаны болгаш 6 арга-арыг өрттерин өжүрер автоцистернаны, 8 тракторларны, 12 мотопомпаларны, 18 чүк машиналарын, 5 автобустарны, 9 улуг хемчээлдиг доскаарларны белеткээн. Оң-биле чергелештир 256 өрт өжүрер херекселди, 37 тускай ажылгаар аппараттарны, 27 бензин-биле ажылдаар хирээлери, 70 балды, 191 демир-хүүректерни белеткээн. Ниити радиостанцияның саны — 98, оң иштинде көжүрүп алып — 69, көжүрүп чорур — 9, турум ажылдаар — 20. Бо чөпсек-херекселдер өрт өжүреринге ажылгаар ужурлуг ниити техниканың чүглө 20-25 хуузу болуп турар.

ТР-ниң Чазааның бо хуралына чугаалажып көөрү-биле арга-арыг камгалалына немелде план хемчеглерни сүмөлөп кириген, оң-биле чергелештир "ТР-ниң девискээринге 2003 чылда чурттакчылыг суурларны өрттен камгалаары болгаш арга-арыг, хову өрттерин болдурбазы болгаш ону өжүрериниң талазы-биле хемчеглер дугайында" доктаал төлөвилелин ажылдап кылган.

Спутник таварыштыр медээлер алырының хемчеглерин ажылдап кылган, ол талазы-биле хамаарылгалыг институт-биле керээ чардынган. Өрттүн айылыг үезинде арга-арыг ажыл-

агыянының оперативтиг килдизи, хүнүн-не спутник таварыштыр өрт дугайында медээни алып. Арга-арыг ажыл-агыйлары өрт дугайында медээни ап, ону өжүрериниң талазы-биле дүргөн хемчегни алырына дузалаар.

Бистер Россияның Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының Тывада күрүнениң өрт албанының эргелели-биле республика девискээринге арга-арыг өрттериниң айыыл чок чорун хандыраар болгаш чурттакчылыг суурларны камгалаар база арга-арыг өрттерин өжүрериниң организациязын сайзыраңгай-жыдар талазы-биле кады ажылдажылганын керээзин бо чылдың март 11-де чардывыс. Өрттүн айылыг үезинде тус черде турар арга-арыг ажыл-агыйлары, кожуун чагыргалары-биле дүргөн харылзажыр сорулга-биле бистиң эргелел, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызы-биле ведомствонун харылзаа четкизин ажылгаар талазы-биле дугуржулганы кылган.

Тыва Республиканың Бойдус курлавырлар эргелели Красноярскиниң агаардан арга-арыг хайгааралының баазының Тывада авиавенузу-биле республикада черлик аңнарны ажылгаарын таарыштыраар болгаш контролдаар, камгалаар эргелели, республиканың балык камгалалының инспекциязы, республиканың балыкчылар болгаш аңчылар ниитилели-биле арга-арыг өрттерин болдурбазын болгаш өжүрериниң талазы-биле кады ажылдажылганын дугуржулганын чарган. 2003 чылда арга-арыгны өрттен камгалаарының ажылын ажыктыг чорудар талазы-биле Забайкальенин шериг округунун Тывада кызыгаар отряды, Бойдус курлавырлар эргелели, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызы, МАР-ның аймактар чагыргалары, ТР-ниң Чазаа арга-арыг өрттери өөскүп

үнгенде болгаш ону өжүрериниң талазы-биле алып хемчеглер дугайында кады ажылдажылганын 5 талалыг дугуржулганын чарган.

2003-2010 чылдарда арга-арыгны өрттен камгалаарының девискээр программазын ажылдап кылган. Ында өртке удур болгаш арга-арыгны өрттен камгалаарының программалыг системазы ажылдап кылдырган. Россияның арга-арыг төлөвилелинге дүүштүр, өртке удур чардыраар оруктар төлөвилелин ажылдап кылган. Өрттен черлерге катап ыяш тарыры, Балгазынның хадылыг арыының өрттен арткан черлеринге бо чылын 125 км өртке удур моондактарны кылган, 250 км черге өртке удур ашталганы чорудар.

2003 чылдың арга-арыг өрттеринге удур 2002 чылдың күзүндө өртке удур дараазында хемчеглерни ап чоруткан: өртке удур 337 км черге моондактарны кылган, 70,3 км өртке удур кылдырган черлерни аштап арыглан, 10 км орукту кылган, 40 км орукту септелгезин чоруткан. Өртке удур бо кылдырган ажылдар ам-даа чогуур деңгелинге дүүшпейн турарын барымдаалааш, бо чылын өртке удур 913 км моондакты, 1589,7 км моондактарны аштап арыглаар, 40 км орукту кылып, 110 км автоорукту септелгезин чорудар.

2002 чылдың дөрткү кварталында Шагаан-Арыгга, Тожуга өрт хайгаараар 2 постуну кылган. Бо чылын Тожуга, Туранга 2 постуну кылырын планда кириген. Эрткен чылдың дөрткү кварталында ТР-ниң Чазааның курлавыр фондундан берген акша-хөрөңги-биле бензин-биле ажылдаар 20 хирээни, 250 өрт камгалалының дериг-херекселдерин садып алган. РФ-тин федералдыг бюджеттин капитал салышкынындан Барыин-Хемчиктин арга-арыг ажыл-агыйына ЗИЛ-

131 өрт машиназын, Тожунуң арга-арыг ажыл-агыйына МТЗ-82 тракторну, Балгазынның арга-арыг ажыл-агыйына УАЗ-462 автомашинаны садып берген.

Устүнде демдеглеттинген чүүлдерге үндөйлөш, ТР-ниң Долгандыр хүрээледи камгалаар болгаш бойдус курлавырлар эргелели, арга-арыгны өрттен болгаш хоралакчылардан камгалаар Красноярскиниң баазының Тывада авиавенузу, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының баш бурунгаар сагындырып турары болза, өрттүн эң берге үезинде нарын байдал тургустунуп, хөй акша-хөрөңги, күш хереглеттине берип болур, ол байдалга хамаарыштыр арга-арыг фондунун баш удур чорудар ажылдарына көрдүнгөн акша-хөрөңгини ажылгап болур.

Арга-арыг фондунун девискээринде ажыл-агыйын чорудуп турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хуу сайгарлыкчылар өрттүн айылыг үезинде белеткел ажылдарын негелдеге дүүштүр чорудар. Кожуун чагыргалары, тус черде турар арга-арыг ажыл-агыйлары, арга-арыг өрттерин болдурбазының талазы-биле немелде хемчеглерни ап, кылып чоруткан ажылының түннелин дугайында дараазында медээлерни ТР-ниң долгандыр турар хүрээледи камгалаар болгаш бойдус курлавырлар эргелелинге чорудар:

♦ 2003 чылда өрттүн айылыг үезинде кылып ажылдың планы болгаш белеткел ажылының түннелин кожуун чагыргазы биле арга-арыг ажыл-агыйларының чөпшээрешкен планы.

♦ Арга-арыг ажыл-агыйлары өрт албанын болгаш күрүнениң арга-арыг камгалалының ажылдакчыларының белеткели болгаш өске бүдүрүлгелерде, организацияларда өрт өжүреринге мөөңөттүнген отрядче

кирип турар курлавырда ажылдакчыларның өөредилгезин чорудуп турарының дугайында медээлерни кириер.

♦ Өрттү болдурган буруулуг кижилерни тодарадыр ажылды ИХЯ-ның органнары, бойдус камгалал органнарының истелге бригадалары-биле кады арга-арыг ажыл-агыйлары кириер.

♦ Чурттакчылыг суурларны болгаш өңчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң объектилерин арга-арыг болгаш хову өрттеринден камгалаарының профилактиктиг хемчеглерин кожуун чагыргазының удуртулганы-биле арга-арыг ажыл-агыйларының чөпшээрешкен планын езугаар организастанп чорудар.

♦ Тус черниң бот-башкарылга органнарының чөпшээрээни-биле профилактиктиг боктарны өрттедириниң план хемчеглерин ажылдап кылгаш, арга-арыг ажыл-агыйларына кириер.

ТР-ниң Чер комитединге сүмөлээри болза көдээ ажыл-агыйга хамааржыр черлерин ээлери тодарадыр, бир девискээрден өске девискээрже өрт шилчип чоруй барганда, өрт айылының чурумун хажытканы дээш харылаар кижини турар ужурлуг.

Арга-арыг хоюлузунун дүрүмүн болгаш негелдезин сагыыр, арга-арыг өрттерин болдурбас база оң-биле демисежиринин дугайында республиканың чурттакчы чонунун ортузунга агитация массалыг ажылды чорударының планын бадылаар.

Арга-арыг өрттерин болгаш чурттакчылыг суурларга айылыг тургузуп болур өрттерни өжүреринге болгаш организастанарына кожуун чагыргазындан харысалгалыг кижини тургузарын кожуун чагыргазының даргаларына сүмөлээр.

АК ОРУКТУ КҮЗЕП КААЛЫ

Аяна Альберт кызы Күжүгет чаа-ла 5 харлыг. Бичии Аяна төрүмелинден чүрээнде аарыглыг болган. Иези оозун Чадаана, Кызыл эмнелгелеринге эмнедиш шаг болган. Ам ону Новосибирскиже барып эмнедир, нарын кезишкын кылыгы-биле чорудар деп барган. Авазы Оксана Бин-оол уруу Күжүгет бот ие, Чадаананың Культура бажынында чурукчу, бодап-даа көөрге, оон айда шалыңы чүгле хлеб садып чиринге-ле өй.

Оксана кады ажилдап турар эш-өөрүнден бо дугайында канчалза экил деп арга-сүме айтырарга, төртүтүнген, өскен чери — Чыраа-Бажы суурже концерттиг баргаш, төрелдерден, чаңгысклассчылардан, чондан деткимче-дуза дилээрин сүмелзэннер. Ол-даа чөптүг сүме-дир дээш бо чылдың февраль 23-те Монгуш, Сат Мерген-нерниң «Авыдайлар» деп концертин чонга бараалгадып, Аянаны эмнедип чорудары-биле боттук дуза, деткимче көргүзерин дилеп чедип келгенин чугаалааннар. Оксана Күжүгеттиң төрелдери, эш-өөрү бичии Аянаның кадыкшыраак болурун күзевышаан, хире-шаа-биле акша дузаламчызын чедирген.

Аяна боду орус-тыва дьлдарга шүлүктөрүн чылыгнарна чугаалай бээрге, зал адыш часкаашкыны-биле уткуп алганнар. «Чебурашка» ясли коллективи, Оксана Күжүгеттиң эш-өөрлери, төрелдери материалдыг дуза кылдыр акша дузаламчызын көргүскөнер. Ынчангаш Аяна Күжүгетке аас-кежикти, бьжыг кадыкшылды, ак орукту күзеп каалы.

Оолак КАРА-САЛ.

ХООЙЛУНУ САГЫЫР

ТР-ниң прокурорунун бирги оралакчызы М.И. Санчай бирги айтырыг талазы-биле илеткелди кылган

«Бойдушту камгалаары — Төрээн чуртун камгалаары болгаш аңаа ынак болуру ол» деп, Михаил Пришвин ылаптыгыла чугаалаан. Аңнар көрүнчүктен боттарын эвес, еске аңнарны көөр, а кижилер көрүнчүктен боттарын, боттарын дүрүзүн, долгандыр турар чүүлдерни көрүп каар.

Бөгүн кижилер боттарын долгандыр турар чүүлдерни «көрүнчүктен» канчаар көрүп турары? Долгандыр өрттенип каан ыяштарны, хоорай, суурлар долгандыр амыдырал, улутпур боктарының артынчыларын, Улуг-Хем кыдыында шилдер бузундуларын, саазын, боктар тырылган кудумчуларны, еске-даа бок-чамны көөрлер. Черге ынак бооп турары-быс ол бе? Культурулуг апарганы-быс ол бе? Хөлдер, хемнер бокталган.

Бо дээрге «РФ-ке тус чер бот-башкарылганын организастаар ниити принциптер дугайында» федералдыг Хоойлуну сагывайн турары-быстың херечизи-дир. Прокурорлар хыналдаларындан ап көөрге, чамдык кожууннарда мал хөөрлерин дуглап кажалааан, санитарлыг камгалал зоназын кылбаан. Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Эрзин, Би-Хем, Чеди-Хөл кожууннарда биотермиктиг оңгарлар шуут чок. Ындыг байдал халапка чедирип болур. Эрзин кожуунга «Сибирь язвазы», а кожазы Моолга яшур аары турду. Мөңгүн-Тайгага сарлыктар чума аары-биле аарып турган. Ындыг турда-ла Чөөн-Хемчик кожууннун чамдык чагырга черлери малга вакцинация чорудары-биле чоруур кижилерге хөрөңги безин үзүп бербейн турган.

Кызылда, Туранда, Кызыл-Мажалыкта, Бай-Хаакта суук артынчылар төгөр, арыглаар станциялар чок. Күрүнениң ветеринария албанының ажилдакчылары чылда ийи катап (чазын болгаш күзүн) мал хөөрлериниң байдалын хынаар

ТР-ниң прокуратуразында
«Кижиниң кадыына болгаш долгандыр хүрээлелге хоралыг радиоактивтиг, хоралыг болгаш химиктиг бүдүмелдерни шыгжаар, узуткаар талазы-биле хоойлужудулганы, «Терроризм-биле демисел дугайында» болгаш «Экстремисчи хөделиишкыннерге удур демисежир дугайында» РФ-тиң Хоойлуларын ажыглаар дугайында» айтырыгны Тываның эрге-хоойлу камгалаар органнар удуртукчуларының таарыштырылга чөвүлел хуралына чугаалашкан.

ужурлуг. Хажыдышкын илереп келзе, сагындырар, объектини ажыглаарын хоруур эргелиг. Улетпур болгаш биологтуг артынчыларны узуткаарының дүрүмүн хажыдып турар.

ТР-ниң прокуратура ажилдакчылары РФ-тиң Күртехайгааралының Тывада эргелелиниң ажилдакчылары-биле кады республикада аммиак тургузугларын хынааш, «Тыва эът», «Тыва сүт» КУБ-тарда, «Соодулга комбинаты» КБ-де, «Кызылдың пиво заводу» бүдүрүлгедө федералдыг Хоойлуну сагып турарында хажыдышкыннарны илереткен. «Тыва эът», «Тыва сүт» бүдүрүлгелерге аммиак тургузугларын ажыглаарын хораан. «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарда хоранныг бүдүмелдерни шыгжап, контролдап турарына хамаарышкан айтырыгларны илеткелчи база демдеглээн.

«Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарда чыгып, хуусаазы эрте берген радиоактивтиг бүдүмелдерни өскээр чайладып сөөртүрү-биле «Квант» дээр КХН-биле керээни чарган, 212 радиоизотоптуг бүдүмелди Красноярскиже сөөртүрүңгө 250 муң рубльди чарыгдан. Хову-Аксында металлургия комбинатында хоралыг артынчылар экологияга айыыл тургузуп болур. Хат-биле келген мышьяк доозуну Чеди-Хөл кожууннун Сайлыг суурга агаарны хораннап турар.

ИЕҢ АПАРГАН БОЙДУЗУҢГА ЫНАК ЧОР

«Пестицидтерниң болгаш хоранныг химикаттарның айыыл чок болурунун дугайында» федералдыг Хоойлуда хажыдышкыннарны илеткелчи аңгы чугаалаан. Кызылда турар «Тыва көдээ ажил-агыл, химия» бүдүрүлгезиниң үрелип бузулган, кажаалап херимневээн, таңныыл чок складтарында фосфор болгаш фтор дээр хоранныг бүдүмелдер ажык дээр адаанда чыдар. Ук баазаның девискээринде мөңгүн бузу агаарны 111 катап хирлендирип турар.

Улетпур артынчыларын шыгжаар тускай чер Тывада чок. Шаанда турган ыңдыг черни 1993

чылда хаап каан. Аңаа шыгжаан хоранныг бүдүмелдер амгы үеде чер адааның сугларынче кирип турары чажыт эвес. Аммонийлиг азот сөөлгү үеде 27 катап көвүдээн.

Экология айтырыының бергедеп турарын республика прокуратуразы ТР-нин Чазак Даргазынга доктаамал дыңнадып турар. ТР-ниң Чазак денелинге бирги ээлчегде шитпирлээр сорулгалар болза: өлген малдарны хөөржүдөр оңгарларны (хөөрлерни) тудары, суук артынчылар шыгжаар болгаш арыглаар станцияларны кожуун, хоорайларга тургузары, ыңдыг бүдүмелдерни шыгжаар складтарны тудары, эде кылып чаартыры болур.

Прокуратура органнары чоруткан хыналдаларын түңнелдерин езугаар хажыдышкыннарны чайладып дугайында 21 саналды чогуур черлерге кириген. Таңдыда мал аарыглар станциязынын удуртукчунга, Чөөн-Хемчик кожууннун ветеринар инспекторунга сагындырыгларны кылган.

Бирги айтырыгны чугаалажырынга Россияның «Күртехайгаарал» албанының Енисей округта Тываның килдизиниң кол куруне инспектору В.С. Шульгин, Бойдус курлавырларының болгаш долгандыр хүрээлел эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күөседип турар А.А. Ооржак, ТР-ниң ветеринария департаментиниң начальнигиниң оралакчызы Ч.Б. Ооржак, ТР-ниң Чазак Баштынының оралакчызы В.В. Вусатый, ТР-де кол федералдыг инспектор В.И. Чернышов олар киржи, чугула саналдарны сүмелзээн.

Хажыдыкчыларга хамаарыштыр административтиг хемчег онаар айтырыгны дараазында болур чөвүлел хуралга чугаалажырын көргөн. ТР-ниң прокурору К.И. Кудряев санал бергеш, хоойлу хажыдып турар кижилер-биле чагаалажып турган херээ чок, «тодаргай хемчеглерни алган» деп он-он чылдарда уламчылап турар азаашкыннар дыңнап орган херээ чок. Хажыдыкчыларга кеземче херээ онаары чугула бооп турарын дыңнаткан. Хоойлуларны оларны сагызын дээш тургузуп турар.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИ ЫШКЫНМАС

Бо айтырыг талазы-биле илеткелди РФ-тиң ФААЭ-ниң конститушчу тургузугну камгалаар болгаш терроризм-биле демисел чорудар килдизиниң (ТР-де) начальниги В.М. Хайнацкий кылган. Бо албан чери республиканың күш структуралары-биле кады Тываның амыдыралчы чугула объектилериниң айыыл чок болурун хандырар дээш болур-чогуур ажилдарны чорудуп турарын демдеглээн.

ТР-ниң ИХЯ-ның оперативтиг штавы-биле ай санында, ФААЭ-ниң ТР-де эргелели-биле квартал санында терроризмге удур демиселдин түңнелдерин үндүрүп алыр хемчеглерни тодарайдып турар. Хоорайларда болгаш кожууннар төптөринде ЧЭТ-терде, «Тыва коммуна-энерго» КУБ-та, «Тываның агаар оруктары» ААН-де, «Суг каналда», «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында, еске-даа объектилерде немелде камгаладарны тургускан. Эрткен чылдан бо үеде чедир 30 хыналданы чоруткан.

Тывада «Вихрь-Антитеррор», «Динамит-Баланс» операцияларны доктаамал чорудуп турар. «Восток», «Ойна» алдытывыш артельдеринде боочепсекти шыгжап турарын, террорисчи организацияларга хамааржып болгу дег кижилерни дилеп тыварын чогуур үезинде чорудуп турар. Кызыгаарда, аэропортта байдал — контролда. Даштыкы хамаатыларны РФ-ке кээриниң, оон чоруурун бүртүкээриниң чорумун хажыткан 36 хамаатыга административтиг харыс-салганы онааган. Тодаргай хемчеглерни ап чорутканын түңнелинде Тывага террорисчи үүлгедиг болбаан. Республиканың күш структуралары кожууннарда боттарын кезектери-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады хөделиишкыннерин күш-тедирип тургаш, бо чугула харыс-салгалыг ажылды эки шитпирлеп болурунун бүгү барымдалары бисте бар.

Василий КРИВДИК.

НЕМЕЛДЕНИ КЫМ АЛЫРЫЛ?

2002 чылдың январь 1-ден пенсия хандырылганының хоойлужудулганы «Россия Федерациязынга күш-ажыл пенсиязының дугайында» РФ-тиң (№ 173, 17.12.01) база «Россия Федерациязынга күрүнениң пенсия хандырылганының дугайында» (№ 166, 15.12.01) хоойлуларынга үндөзүлөп боттанып эгелээн. Хоойлу езугаар күш-ажыл пенсиязын назылап кыраанда, инвалид база чөмгерикчизин чидиргенде тыпсыр болгаш ону төлөп бээр.

Үстүнде адааным хоойлунун 2-ги кезээниң 5-ки чүүлү-биле назылап кырааны дээш күш-ажыл пенсиязы база инвалид дээш пенсиялар баазалыг, камгалал, мөөңөп чырының кезектеринден тургустунган болур, а азырадыкчызын чидиргени дээш пенсия бо хоойлунун 3-кү кезээниң 5-ки чүүлү-биле чүгле баазалыг база камгалал кезектерден тургустунган болур.

Амгы үеде, бөгүндө күш-ажыл пенсиязы чүгле баазалыг база камгалал кезектерден тургустунган.

«Россия Федерациязының күш-ажыл пенсиязының дугайында» (№ 173) Хоойлунун 17 дугаар чүүлүңгө дүүштүр күш-

ажыл пенсиязының баазалыг болгаш камгалал кезээн эде санаар азы бөдүүн сөс-биле чугаалаарга, пенсияга немелдени кылыр. 2002 чылда күш-ажыл пенсиязының баазалыг база камгалал кезээңгө 2 удаа эде санаашкынны чоруткан. А бо 2003 чылда февраль 1-ден күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээн 0,6 хуу өстүргөн. Россия Федерациязының Чазаның март 19-та үндүргөн №152 доктаалын езугаар апрель 1-ден күш-ажыл пенсиязының чүгле камгалал кезээ 12,6 хуу өскөн. Ынчап кээрге, күш-ажыл пенсиязының камгалал кезээниң 12,6 хуу өзүлдөзү назылап кыраанының, инвалид база чөмгерикчизин

чидиргени дээш пенсия ап турарларга хамааржыр. Ынчангаш пенсияның камгалал кезээниң өзүлдөзү пенсия ап турарларга аңгы-аңгы болур. Ол кижилер бүрүзүнүң камгалал стажындан, ап турар шалыңындан азы өскээр чугаалаарга, Россияның пенсия фондузунун бюджетинче шилчиттинген камгалал

Пенсия дугайында

дадывырдан хамааржыр.

Баштайгы чижек санаашкындан алгаш көөрге, пенсияның камгалал кезээ 1 рубль 76 көпөктөн 200 рубль чедир өзер. Пенсияның камгалал кезээниң өзүлдөзү 1 рубль 76 көпөккө дең болур хамаатыларга 3-кү бөлүктүн инвалиди, бодунда ийи азырадыкчылыг дээш 660 рубль пенсия ап турганнар хамааржыр. Оң пенсиязының камгалал кезээ 13 рубль 99 көпөк, а баазалыг кезээ 646 рубль турган

болза, амгы турган камгалал кезээ 13 рубль 99 көпөкти 12,6 хууга улгаттырыштарга, 15 рубль 75 көпөккө апар. Камгалал кезектиң өзүлдөзү 1 рубль 76 көпөккө дең болганы ол. Республикада мындыг эвээш немелдени алыр пенсионерлернин саны кончуг эвээш санныг деп болур.

Ам бир чижектен ап көрээлиңер. Пенсияның ниити хемчээли 820 рубль 08 көпөк болза, оон иштинде баазалыг кезээ 553 рубль 72 көпөк, камгалал кезээ — 266 рубль 36 көпөк дижит. Камгалал кезээниң 266 рубль 36 көпөкти 1,126 (азы 12,6 хуу) улгаттырыштары-быска, 299 рубль 92 көпөк болур. Мында ылгалы 33 рубль 56 көпөк. (553 руб. 72 көп. + 299 руб. 92 көп. = 853 руб. 64 көп.) Ылгалын үндүрүрде 853 руб. 64 көп. — 820 руб. 08 көп. = 33 руб. 56 көп. Ынчап келирде, 820 рубль 08 көпөк ап турган пенсиязы апрель 1-ден 853 рубль 64 көпөк кылдыр өзе бергени ол.

Бир эвес назылап кыраанының күш-ажыл пенсиязын, инвалид база азырадыкчызын

чидиргени дээш пенсия алыкчылары баазалыг база камгалал кезектериниң хемчээлин билер болза; бодунун пенсиязының камгалал кезээн 12,6 хууга улгаттырып, ниити пенсиязының хемчээлиниң апрель 1-ден өзүлдөзүн санап ап болур.

Россия Федерациязының «Россия Федерациязынга күрүнениң пенсия хандырылганының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр күрүне пенсиязын (социал) ап турарларнын пенсиязы апрель 1-ден эгелеп өспөс, чүге дээрге оларның ажыл стажы чок болганда, пенсияның камгалал кезээ база чок болур. Оларның пенсиязы чүгле пенсияның баазалыг кезээ өзүп турда, ынчан улгадыр. Маңаа социал пенсия ап турарлар (инвалид уруглар, чажындан инвалид уруглар, чартык өскүс болгаш өскүстөр, камгалал стажы чок хамаатылар, дайыннын инвалидтери, дайынга чок болган дайынчыларның ада-иелери, радиациялыг черлерге ажилдап чорааннар, оларның өг-бүлелери, шериг албанныглар) хамааржыр.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЧОГААДЫКЧЫ ХЕЙ-АЪТ

Тываның ном үндүрер черинин директору, талантылыг чогаалчы, журналист, чурукчу болгаш мергежилдиг удуртукчу Шомаадыр КУУЛАР 2003 чылдың мартта 60 харлаан. Оң чогаадыкчы ажил-чорудулгазынга болгаш төлептиг амыдырал-чуртталгазынга тураскааткан делгелгени республиканың чурт-шинчилел музейинге ажиткан. Ук делгелгени аңаа келгеннер улуг сонургал-биле көргөн.

Чеди ажи-төлдүн буянның ада-иези, малчын араттар Дойлу Балчымаа болгаш Кыска Байындыевна Кууларлар Сүт-Хөлге чурттап чоран. 1943 чылдың март 22-де оларның өг-бүлезинге оол үрен бодараан чүвө иргин. Оозун Шомаадыр деп адап алганнар. Богда бурганның номналын барымдаалап көөр болза, Хуулгаазын-Маадыр азы Буян-Маадыр дээн уткалыг ат-тыр. Эртем-билигже сундулуг Шомаадыр төртүтүн, ойнап өскен эргим чери Хер-Тайганың, а ол ышкаш Кызыл-Тайганың эге школаларына, адактың сөөлүнде — Суг-Аксының ортумак школазынга өөренип турган чылдарында малчын арат ада-иезиниң изи-биле колхоз, совхозтуң малын кадарып, амыдыралдың күш-ажылчы нарын оруун эрткен. Шынап-ла, онза салым-чаяанның Шомаадыр Новосибирскиге турган партияның дээди школазының массалыг информация чепектерин удуртуп бедик мергежилдиг кадрларны белеткээр факультетин 1977 чылда чедиш-кинниг дооскан. Аңаа дээди эртемни ол чедип алган сөөлүнде бодунуң теоретиктиг билин улам бедидип, ВЛКСМ-ТК-ның Төп школазының, СЭКП-ТК-ның Эртемнер академиязының, Новосибирскиге партияның дээди школазының чанынга түр курстарга өөренип, чогаадыкчы ажил-чорудулгазын чедиш-кинниг кылып келген.

Дойлу оглу Шомаадыр дээрге кайгамчык салым-чаяанның, шынап-ла, хуулгаазынның, буянның, төлептиг мезү-шынарлыг, томаанның, угаанның, оожум, кижилерге дузааргак, нүүрүрек, сагыш човангыр кижилер болган. Оон ажынып-дарынып турганын кым-даа көрбөөн, арын-шырайындан хүлүмзүрүг кезээде ыравас, үнү безин хоюг, чымчак. Ол хүлээнген ажил-херээнге бедик

харысалгалыг, бодунга болгаш өскелерге-даа шыырак негелделиг, мергежилдиг удуртукчу. Ынчангаш ону эң-не харысалгалыг албан-дужаалдарга томуйлап, аңаа улуг идегелди көргүзүп келген.

"Тыва Республика" деп Чазак солуну 1991 чылдың март 16-да үнүп эгелээн. Оң бирги номеринге ат салган баштайгы кол редактор — Шомаадыр Дойлуевич. Чаа тургустунган солуну удуртуп, оң ажилын башкаары нарын болгаш берге болган. Ынчалзажок ол хүлээлгени алдарлы-биле күүседип, ук солуну бут кырынга тургузуп, найыралдыг болгаш чогаадыкчы коллективти бодун долгандыр сырый каттыштыргаш, 1995 чылга чедир оң кол редактору болуп келген.

Ш.Д.Кууларның мергежилдиг удуртукчу мезү-шынарын, кижилер-биле ажилдап шыдаар аргалыг дараазында чижек тодаргай бадыткап турар. Чүл дээрге 90 чылдарның ортан үезинде Тываның ном үндүрер чери барык сандараан турду. Ону республика типографиязынга кадып, дүжүрер бе деп, айтырып тургустунуп турган. Күрүнениң чогаадыкчы ол албан чериниң ажилын сегидерин Тыва Республиканың Чазак, ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитети Шомаадыр Кууларга дааскан.

— Шомаадыр Дойлуевич дээрге кедергей томаанның, эмин эрттир оожум кижилер болгай. Чазактың ол даалгазын канчаар ирги, ном үндүрер чериниң ажилын сегидип шыдаар бе? — деп чамдык кижилерниң ынчаарда чигзинип турганын дыңнаан мен. Чок, Шомаадыр Куулар дээрге чеже-даа томаанның, оожум-даа бол, ак сеткилдиг, кижизиг мезү-шынарлыг, хүлээнген ажил-херээнге бедик харысалгалыг, бодунга болгаш өскелерге-даа шыырак негелделиг кижилер. Ном үндүрер чери ол 1997 чылда хүлээп алгаш, бо эрткен алды чылдарның дургузунда кызымаккай

ажылдаан. Тываның ном үндүрер чери бут кырынга туруп, оң материалдыг болгаш саң-хөө байдалы быжыккан, чогаадыкчы болгаш техниктиг ажилдакчылары бөгүнгү болгаш даартагы хүнүнге бүзүрелдиг болу берген. Чогаадыкчы коллективтин орус, тыва, эр, херээжен, аныяк-даа, назыны үжен хар ажа-даа берген ажилдакчылары оожум, шөлээн, эп-найыралдыг, омак-хөлүг ажилдап турарын көргөш, амагадаар-дыр мен. Оң удурткан коллектив чечен чогаалдын, өөредилгениң эвээш эвес номнарын сөөлүгү чылдарда парлаар аргалыг болган. Ном үндүрер чериниң ажилдакчылары 2003 чылда элээн каш номнарын парлаары-биле белеткеп турар. Оларның аразында "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүне ному, Тывага политиктиг репрессияларның төөгүзүнүң дугайында ном белеткенип турар. Ук номнар дээрге төрөөн Тывавыстың, оң хей националдыг чонунуң дириг төөгүзү-дүр.

Ш.Д.Куулар — 1969 чылдан бээр Россияның Журналистер эвилелиниң болгаш Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң чегижүгү. Кайгамчык салым-чаяанның журналист, чогаалчы, чурукчу Шомаадыр Дойлуевич Тываның чогаалчыларының, а ол ышкаш өөредилгениң хей номнарының каасталгазын кылып, чүс ажыг чуруктарны чураан. Ылаңгыя хоочун чогаалчылар Монгуш Кенин-Лопсанның, Юрий Кюнегештин, Олег Сувакиттин, Екатерина Танованың чогаалдарының чурук каасталгазын оң кылганын номчукчулар сонургап, бедик үнелелди берген. А ол ышкаш хоочун журналист, шүлүкчү Күстүгүр Саттың (амгы үеде ол "Шын" солунуң кол редакторунуң оралакчызы) "Аныяк чүрекер" деп шүлүктер чыындызының каасталгазын Кууларның чуруп күүсеткени оң баштайгы чечен чогаал номунуң эң чараш чурул-

газы болган.

Чечен чогаалдың делгем делегейинче Шомаадыр Дойлуевич 1978 чылда дидими-биле шымнып кирген. Оң баштайгы чурумалдары "Тываның аныяктары" солунга үнүп, "Улуг-Хем" альманахка парлаттынып эгелээн. Ынчаарда аныяк чогаалчының чечен чугаалар чыындызын "Көк-Хевек" деп каттырынчыг ат-биле 1984 чылда парлаан. Ону номчукчулар, ылаңгыя аныяктар, сонургап номчаан болгаш бедик үнелелди бергени оң авторун чогаадыкчы чаа базымнарже сорук кириген. Ынчангаш ол чогаал ажилының улуг хемчээлинче бүзүрелдиг кирип, "Баглааш" деп романы бижээн. Уш кезектиг кылдыр бодап каан ол романың философчу ханы утказын, улуг ужуру-дузалыгын онзалап демдеглээри чугула. Төрөөн чуртунга бүгү хамаатыларның, бирги ээлчегде, аныяк салгалдын изиг ынакшылы, хей националдыг чонунуң найыралы, тываларның чаагай чаңчылдары ук романда кол чери ээлеп турар. Ынчангаш ук романың дыл эртемнериниң доктору, профессор Доржу Сенгилович Куулар хрестоматия номунга кирип, үстүкү класстарның өөреникчилери ажылгаар кылдыр айтканы таварылга эвес. "Амыдыралдың чиргилчиннери" деп оң тоожузу 1994 чылда чырыкче үнген. Ук чогаалдың стили классикага хамааржыр болгаш дыка номчутунгур. Амыдыралдың хоозун хээзинге алтып, хилис амыдыралды — соора чуртталганы эгелеп, амыдыралдың бурунгаар базымдан чайлай берген кижилерни чогаалчы ынчаарда-ла эскерип, сойгалап илверткени бистиң бо хуннеривисте кестүп, бадыткаптынып турар-дыр.

Сүт-Хөл кожуунда малчыннарның Чечектиг хойжу бригадазы бот-орулга-чарылгаже кирип эгелээн дуржулгазын барык он беш чыл бурунгаар, 1989 чылда Шомаадыр Дойлуевич мергежилди-биле бижип, амыдыралды чигези-биле чуруп көргүскени онзалап демдеглээр бодан мен. Ол дугайында оң "Шорааннарда дайгы" деп очерк ному ынчаарда парлаттынган.

Чогаалчының моон сонгааргы планнары тодаргай болгаш улуг. Оң "Баглааш" деп романының "Демир баглааш" деп кезээн 2003 чылдың чартында номчукчуларга бараалгадыр. Парлалга

органның хей чылдарда үре-түңнелдиг ажилдааны база идепкейлиг хей-ниитичи ажил-чорудулгазы дээш Ш.Д.Кууларга "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио дамчыдылга болгаш массалыг коммуникация талазы-биле Күрүне комитетиниң мактал хүндүлел бижикти-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун, Тыва Республиканың Президентиниң, ТР-ниң Дээди Советиниң хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Ш.Д.Кууларның амыдырал-чуртталгазынга, оң чогаадыкчы болгаш удуртукчу ажил-ижинге уругларының буянның иези Нина Куулар улуг ужурудузалыг болуп, ам-даа эң чугула рольду ойнап турарын онзалап демдеглээр бодан мен. Радионуң талантылыг, мергежилдиг, кедергей кызымаккай журналисти Нина-биле кады чангыс коллективке он ажыг чылдарда ажилдаан мен. Ол дээрге кайгамчык томаанның, арын-шырайында өөрүшкүлүг, омак-хөлүгү, хүлүмзүрүг ыравас болгаш дузааргак, хүлээнген ажил-ижинге бедик харысалгалыг, ак сеткилдиг кижилер. Барык бүгү назынында Тываның радио дамчыдылгазынга ажилдап, чонга бараан болуп турар.

Радио дамчыдылгазынга хей чылдарда чогаадыкчы езу-биле ажилдап, оң хөгжүлдизинге боттук үлүүн кириргени дээш Нина Кууларга "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол — Тываның журналистер шагналының лауреады, хей санның хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи. Өөнүң эр ээзи-биле демнежип алгаш, Нина — ажы-төлүн аа сүдү-биле доруктуруп, өстүрүп, өөредип, амыдыралдың делгем оруунче кириген буянныг ие. Чогаадыкчы амыдыралдыг кылдыр чаяаттынган талантылыг журналистер Шомаадыр болгаш Нина Кууларларга моон сонгаар-даа чогаадыкчы чаа-чаа чедиш-киннерни, аскежин, каң дег быжыг кадыкшылыды, акорукту күзээр-дир мен.

Алексей ДУТЕРЖАЛ,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга

ИЮЛЬ АЙДА БАЙЫРЛААР

Алдан-маадырларның тура халышкыны 1883-1985 чылдарда болуп эрткен. Оон бээр 120 чыл болуп турар. Бо ук-дурдузалыг болушкуну демдеглээри-биле Тыва Республиканың Чазак "Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылын байырлаар дугайында" доктаалды хүлээп алган. Ону күүседире-биле Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылының байырлалын белеткээр болгаш эрттирер хемчеглерни Чазак бадылаан.

Ук байырлалды белеткээр болгаш эрттирер республиканың оргкомитетиниң даргазының оралакчызы, ТР-ниң Чазак Аппаратының девискээр хөгжүлдизиниң болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары-биле демнежип ажилдаар эргелелдин на чалыниги Б.Д.САТКА бистиң корреспондентивис ужурашкаш, хүлээп алган хемчеглерге хамаарыштыр тайылбыр бээрин дилээн. Борис Дээковичиниң харыылааны болза:

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан республика байырлалын Сүт-Хөл кожуунун Оргу-Шөлге 2003 чылдың июль 24-26 хуннеринде эрттирерин шиитпирлээн.

Кандыг-даа байырлалды эрттиреринге аңаа белеткел херек болгай. Ынчан оң утка-шынары илереттинер, кижилерге, ниитилеге ажыктыг, өөредилгилг болуп артып калыр. Мону барымдаалап көргөш, оргкомитет байырлалга белеткелче кол кичээнгейни салган. Улуг болушкунуң болган чери Алдан-Маадыр сумузунуң девискээринге, ол ышкаш кожуунга чүпү кылырын тодардыры-биле оргкомитеттин хуралына каш удаа сайгарып тургаш, хемчеглерни кылдывыс. Ында кирген ажилдарны күүседир яамылар-

ның, ведомстволарның удуртукчулары-биле каш катап ужуражып, сүмележип тургаш, чеже хире акша-төгерики чарыгдарына, ону кайыын алырынга чедир быжыгы-биле дугуржуп алдывыс. Ол бүгүнү хемчеглерде тодаргай бижээн.

Теве-Хаядан эгелээш, Суг-Аксынга чедир автоорукту асфальтлаар, Алдан-Маадыр суурга чедир автоорукту септээр, Алдан-Маадыр суурнун Культура бажыңы, музей салбырын болгаш өске-даа объектилерни септээр, дериг-херекселдерин чаартыр, Суг-Аксы суурнуң столовазын септээр, садыг төвүн, пекарнязын тудар болгаш өске-даа ниитизи-биле 45 хемчегни күүседир көрдүнүп турар. Оон аңгыда Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция, Оргу-Шөлге театржыткан көргүзүг, спортчу маргылдаалар, оюн-тоглаа болурун айткан.

Байырлалды белеткээринге болгаш эрттиреринге ниитизи-биле чээрби ажыг миллион рубльди чарыгдар. Ону федералдыг, республика, тус чер бюджеттеринден үндүрер. Алдан-Маадыр сумузунда амыдыралы чединмес өг-бүлелерге 250 муң рубльдин материалдыг дузазын чедирер. Ону Тыва Республиканың Чазаның курлавыр фондузундан бээр.

Байырлалга белеткелдин хемчегерин күүседир ажилдар эгелей берген. Оларны кайы хире боттандырып турарының дугайында оргкомитеттин хуралдарына моон сонгаар чугаалажыр биле. Бо найырга бүгү талазы-биле белеткелдиг ужуражыры, ону чедимчелиг демдеглеп эрттирери бистен улуу-биле хамааржыр, ынчангаш даандырган ажил-херекти күүседир дээш ажилдап турар — деп, Борис Дээкович түңнелинде айткан.

Таан-оол ХЕРТЕК
чугаалашкан.

— Алдан-маадырларның тура халышкынының төөгүлүг ужурудузазын барымдаалап көргөш, ол болушкунуң 120 чылының байырлалын белеткээр болгаш эрттирер он кижилер составтыг

оргкомитетти тургускан. Ону ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазының талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы Калинин Чадамбаевич Монгуш удуртуп турар.

КИРЖИКЧИЛЕР ХӨЙ БОЛГАН

(Төңгүзү, Эгези 1-ги арында).

Улуг улустардан чарышка ТР-нин Хоойлужудулга палатанын депутаты Борис Балчий-оол идепкейлиг киржип, бодундан аныяк спортчуларга четтирбейн маңнап келген.

Дыштанылганың национал парыгынга болган минифутболга ниитизи-биле 32 команда киришкен. Оларның дөртү — уруглар. Ваза-ла назы-хар барымдаалавас. Уруглардан бирги черни школа-интернаттын, а оолдардан — №9 школаның командалары чемпионнаан. Хол бөмбүүнге оолдарның 10 командазы киришкен. Республиканың юридиктиг лицей командазы «Мажалыкты» 25:22 сан-биле тилээш, чемпионнааннар. Педагогика колледжизиниң «Колхозная» командазы үшкү черни ээлээн. А уруглардан Олимпийжи курлавырлар училищезиниң «Оргадай» командазы бирги черни, ийиги-үшкүзүн школаның интернат биле хоорайның аныяктарының «Ирбиш» деп шилиндек командалары ээлээн. Пионербол маргылдаазынга

бичии уругларның 6 командазы киришкен. №3 школаның командазы чемпионнаан, №7 школаның командазы ийиги черни ээлээн. Кадыкшыл хүнүнде организаастаан оюн-тоглаага киржикчилерниң сонуургалы улуг болган. Ынчалза-даа чадаг чарышка, хол бөмбүүнге чамдык аныяктар

майыктааш идиктерлиг, джинс чүвүрлерлиг киржип турары чараш эвес. Моон соңгаар массалыг оюн-тоглааларга командаларның капитаннары спортчу хеп-сынче улуг кичээнгеи салыры эргежок чугула.

Иван ИРГИТ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Хоорай чагыргазында

СУББОТНИКТЕР УЛАМЧЫЛААР

Апрель 4-те Кызыл хоорайга ээлеги субботник болуп эрткен. Ол хүн чеже-даа ак чаыстыг болза, хоорайның 46 организация болгаш өөредилге черлери боттарының быжыглатынган девискээрлеринге ажылдаан. Бөлдүнген бок-күзүрүм үндүр сөөртүлгезинге организацияларның боттарының автотранспорттарындан аңгыда, 56 техниканы немей хаара туткан. Ниитизи-биле 518 куб.метр бокту бөлүп, үндүр сөөрткен.

Бо удаа хоорайның арыглат-шеверлээшкининге «Водоканал» бүдүрүлгө чери, «Тывазнерго» акционерлиг ниитилел, республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы, Тываның хереклекчилер эвилелиниң автотранспорт бүдүрүлгези дээш, өске-даа организациялар кончуг эки ажылдааннар.

Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак арыглал-шеверлээшкин ажылын бо неделяда база уламчыларын харысалгалыг ажылдакчыларга дүүн дааскан. Ылангья хоорайның хуу

бияш бажынар секторунда улуг бок овааларынче кичээнгеи салырын дилээн.

ХООЧУН САДЧЫЛАР, КАТТЫЖЫҢАР!

Бо чылгы дача сезону келген. Ынчангаш садчыларның чедер-четпес айтырыгларын чугаалажып, болдунар болза шийтпирлээри-биле Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак ниитилелдерниң даргалары-биле эрткен неделяда ужурашкан. 13 садчылар ниитилелдериниң даргалары оларның чайгы бажынарнын доктаамал чурттаар чер чок тоянчы кижилер болгаш оорлар кышкы үеде үрегдеп-тоймаглап, шыгжап алган ногаа үүжезин оорлап турарын чугаалааннар. Ниитилелдерге чайгы сезон үезинде шагдаа постуларын тударын дилээннер.

Садчыларны бир дүвүредип турар айтырыг — электри энергиязы-биле хандырылга. Электри чагыларынның демир сывырын-дактарын өнүг металл оорлап чыгып турар улус бо-ла үзе кезип алгаш баар таварылгалар бар. Даргалар оларның ниитилел-

деринде турар трансформаторларны «Тувкоммунэнерго» бүдүрүлгө чериниң балансы-ынче шилчидерин дилээннер. Чүге дизе электри энергиязын ажылгааны дээш төлеверни ол бүдүрүлгө чери чыып ап турарын сагындырганнар. А кажан трансформатор үрели берген таварылгада ону садчылар боттарының акша-хөреңгизи-биле септеп турарын чугаалааннар.

Дмитрий Донгак садчылар ниитилелдеринге бо айтырыглар талазы-биле дуздаларын аазаан.

Хоорайның мэриясы садчыларның бо чылын ажаап алыр дүжүдүнүн артыкшылын Кызылдың уруглар садтарынга садып алыр шийтпир үндүргенин дыңнаткан. Бо талазы-биле тускай тендер садыглаашкынын удавас чорудар. Аңаа киржи ниитилелдер уруглар садтары-биле керээлерни чарар. Ынчангаш садчылар ниитилелдери кайы хире ногаа-чимис аймаан хоорайның уруглар садтарынга садып болурун чоокку үеде тодарадырын ниитилелдер даргаларындан мэр дилээн. Садчыларның дүжүдүн рынок өртээ-биле садып алыр.

Юрий КӨК-ООЛ.

Апрель 19-20 хүннеринде Улусчу чогаадылга бажыңынга эртенгиниң 10.00 шактан эгелеп херээженнерниң Тывага шимчээшчинден бээр 75 чыл оюнга

тураскааткан
«ТЫВА — БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС»

деп республика чергелиг фестивалды эрттирер.

Киржикчилери: кожууннарның эң-не шилиндек бот-тывынгыр уран талантылыгылары киржир.

Кирери халас.

Апрель 20-де кежээ 18.00 шакта «ТЫВА — БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС» фестивалдың тилекчилериниң түңнел концерти.

Киржикчилери: эң-не шыырак шилиттинген бот-тывынгыр коллективтер киржир.

Кирериниң өртээ улуг улуска — 50 рубль,

студентилерге чиигелде — 50%,

бичии улуска — 25 рубль.

Билеттерни УЧБ-ге садар.

Харылажыр телефоннар: 1-11-78, 1-12-05, 3-34-46.

Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң яамызы, Республиканың С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвү, Тыва Республиканың Херээженнер чөвүлели.

КОНКУРСКА КИРЖИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Федералдыг күрүне албанының чонну ажылга хаара тудар талазы-биле ТР-де департаментизи «Күрүне хереглелинге чагыглар кириер, барааннар чорудар, ажылдар күүседир чагыглар кириер конкурс дугайында» 1999 чылдың июнь 15-те №97 Федералдыг хоойлуга үндезилээш, чонну ажылга хаара тудар дараазында төптерниң албан бажыңнарының капитал септелгезиниң талазы-биле

АЖЫК КОНКУРСКА киржиринче тудуг организацияларын чалап тур

Капитал септелге чорудар, чонну ажылга хаара тудар төптер болза:

- ❖ Ак-Довуракта чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Барьын-Хемчикте чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Бай-Тайгада чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Каа-Хемде чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Тере-Хөлде чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Өвүрде чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Тандыда чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Тожуда чонну ажылга хаара тудар төп
- ❖ Чаа-Хөлде чонну ажылга хаара тудар төп

Конкурстун организакчызы болза федералдыг күрүне албанының чонну ажылга хаара тудар талазы-биле ТР-де департаментизи болур.

Капитал септелгени чорударының хуусаазы 2003 чылдың май-июль айлары.

Конкурсту 2003 чылдың апрель 30-де 14 шакта эрттирер.

АДРЕЗИ: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, амьдырал хандырылга бажыңы, Комсомольская кудумчузунун талазындан кирер.

Тайылбыр алыр телефону: 1-14-23, 1-30-32.

Капитал септелге өртээ чиик черлерни алыр.

Чагыгларны 2003 чылдың апрель 20-ге чедир хүлээп алыр.

Конкурс документтерин үстүнде айыткан адрестен 8-тен 12 шакка чедир ап болур.

Капитал септелге чорударының күрүне керээзинге конкурсту эрттирген дугайында протоколду бадылаан хүнден 20 хүнден орай эвесе ат салыр.

ФЕДЕРАЛДЫГ КҮРҮНЕ АЛБАНЫНЫҢ ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ДЕПАРТАМЕНТИЗИ.

Кызыл хоорай чагыргазы 2003 чылда муниципалдыг хереглелге ачы-дуза чедирер, ажылдар күүседир болгаш барааннар сөөртүп бээр конкурс садыглаашкынын 2003 чылдың май 22-ден чорудуп эгелээрин сонуургалдыг бүгү юридиктиг албан черлеринге болгаш хууда кижилерге дыңнадып тур.

Садыглаашкынын эрттирер талазы-биле бүгү айтырыгларны дараазында адрестен билип алыр: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кызыл хоорай чагыргазы, Ленин кудумчузу, 32, кабинеттер 107, 217, 313, контактылыг телефоннары: код 39422, тел: 3-32-39, 1-20-27, 1-18-21, факс: 39422, телефон 1-31-42.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улутпур килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7897. Чагыг 40.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганың чорудулганың контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылылар.